

РОЗВІДКИ

Юлія Кобижча

●

РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИКРИТТЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА

(за офіційними матеріалами)

У сучасних підручниках термін «реабілітація» визначається як комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності [1]. Та за цим «сухим» формулюванням насправді приховується ціла епоха життя Радянського Союзу, а також - мільйони долі простих людей, котрі повною мірою відчули на собі «тверду руку» тоталітаризму. У 1937 р. М. Бухарін у своєму листі-заповіті майбутньому поколінню керівників партії писав: «...відчуваю свою безпорадність перед пекельною машиною, яка, користуючись, ймовірно, методами середньовіччя, володіє могутньою силою, фабрикує організований наклеп, діє сміливо і впевнено» [2]. По суті, вищезгадана машина - це і є той безвідмовний, перевірений практично та відпрацьований протягом багатьох років механізм створення «однорідно радянського» суспільства, в якому навіть теоретично не могло існувати питань типу: «а якщо?», «чому?» і тим більше - заперечень на зразок «але», «не». Механізм цей нагадує принцип дії газонокосарки, коли найкращим результатом вважається однаково рівно підстрижена трава, а у випадку, коли десь залишається вища травинка, непокірна, що міцно-міцно тримається за ґрунт, вона неодмінно починає нас дратувати своєю впертістю, хочеться вирвати її і викинути геть за паркан, щоб не псувала ландшафту. Отож «треба» - ось головна ідея і практичне гасло на шляху формування слухняного суспільства, не здатного в масі своїй творчо мислити, безініціативного. Якщо ж особисті погляди (і тим більше вчинки, діяльність) конкретного Івана Івановича Іванова не вписувались у цю нескладну філософію, то на подібні випадки існували у радянської влади досить переконливі аргументи, які держава залюбки доводила до опонента в особі того ж таки Іванова. Там, де самою лише ідеологією «виправити» ситуацію не вдавалося, застосовувався інший надійний засіб - репресії як метод покарання, перевиховання, виховання та превентивний захід.

Хоча деякі з вищезазначених завдань могли бути реалізовані в інший спосіб. Наприклад, для когось перевиховання завершувалося розглядом особистої справи на партзборах, для інших - втратою партквитка. Ті ж, кому не пощастило найбільше, зазнавали репресій. Слово «не пощастило» вжите не випадково, адже формула: «злочин - вирок та рішення суду - відповідне покарання» в рамках тоталітарної системи не діяла. Нашою метою не є дослідження природи такого явища, як репресії. Проте в загальних рисах його можна охарактеризувати як один із напрямків державної політики в умовах тоталітарного режиму з метою зміцнення і збереження влади за рахунок усунення «небезпечних» елементів. Факт і рівень небезпеки визначався самою владою.

Звісно, відома сталінська теза «немає людини - немає проблеми» була теоретично кращим варіантом вирішення всіх питань з «ворогами народу», та все ж на практиці

навіть в СРСР вона повинна була мати певні межі. Тому сформувалася ціла система таборів, де мільйони «ворогів» (серед яких партійні керівники, воєначальники, інтелігенція) відбували кожен свій термін, за яким стояли травмовані душі, покалічені долі родичів і власне життя репресованих.

Недарма за словом «репресії» закріпився прикметник «сталінські». Адже це жахливе за своєю сутністю та масштабами явище виникло саме в часи його одноосібного панування і не припинялося аж до останніх років життя «батька народів».

Та з 1953 р. поступово почалося втілення в життя схеми: «репресії - реабілітація». Остання, принаймні початок цього процесу, традиційно пов'язується з іменем М. Хрущова. «Відлига» 1953-1964 рр. в СРСР мала своїм змістом десталінізацію, що йшла по двох напрямках: послаблення ідеологічного тиску у зв'язку з викриттям культу особи Сталіна та реабілітаційний процес.

Метою даної статті є дослідження проблеми реабілітацій на Чернігівщині. На жаль, з об'єктивних причин (закритість джерельної бази та її ідеологічна «незручність», тиск партійного та державного апарату протягом тривалого часу) тема не набула належного висвітлення в науковій літературі і в багатьох важливих аспектах ще перебуває на стадії дослідження. Вперше детальний аналіз досягнень зарубіжних істориків з вивчення реабілітаційних процесів в СРСР зробили Ю. Борисов та А. Голубев [3]. Певний вклад у дослідження проблематики належить Ф. Бурлацькому, А. Володін, Ю. Борисову, Р. Медведєву [4], серед українських вчених - С. Кульчицькому, В. Пристайку, Ю. Шаповалу та Ю. Данилюку [5], які вперше зробили спробу проаналізувати причини терору, масових репресій та витоки процесу реабілітації. Найменш дослідженими залишаються регіональні аспекти проблеми. Для вивчення складних та непослідовних років «відлиги» в нашому розпорядженні праця С. Павленка [6].

До сьогодні питання щодо ініціатора першого етапу реабілітації залишається відкритим. Традиційно називаються М. Хрущов та Л. Берія. Та, мабуть, не буде помилковим твердження, що кожен з цих політичних діячів зробив свій внесок у справу десталінізації (принаймні її початку) тією мірою, якою вважав це за можливе і необхідне. Щодо причин, то можна виділити, так би мовити, причини загальні та особистого характеру. Серед загальних - боротьба за владу (такої думки дотримується Р. Медведєв [7]), а також розуміння навіть найзапеклішими сталіністами необхідності змін. Навіть такі одіозні члени Президії ЦК, як В. Молотов, Л. Каганович і К. Ворошилов, виступали за припинення свавілля репресій, від якого навіть вони не були застраховані [8]. Представники найвищих гілок влади розуміли, що неможливо зберегти старий режим - країні загрожувала внутрішня деградація; для зовнішнього світу закрита «залізною завісою» сталінська імперія постійно таїла у собі небезпеку світової війни [9]. Особисті причини були досить прості. У багатьох членів партійного і державного керівництва в ув'язненні перебували близькі родичі або друзі. Достатньо згадати дружину В. Молотова П. Жемчужину (можливо, перша людина, яка опинилася на волі), невістку М. Хрущова та брата Л. Кагановича [10]. На думку С. Кульчицького, М. Хрущов на початку 50-х прагнув реабілітацією жертв політичних репресій підняти власну популярність у суспільстві [11].

Тому вже на початковому етапі десталінізації реабілітація, по суті, стала важливим елементом державної політики. В першу чергу були реабілітовані найближчі родичі партійної верхівки, за ними або майже одночасно - особи, що «проходили» по найрезонансніших справах загальносоюзного масштабу. Повільно хвиля докотилась і до «рядових» громадян, відповідно - з центру до провінції. Традиційна «вертикаль» розповсюджувалась і на реабілітаційний процес: принципи, документальна база тощо.

Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 р. з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВД СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Вона передбачала створення центральних і місцевих комісій, які були наділені особливими правами та повноваженнями і проводили реабілітацію та звільнення безпосередньо у місцях позбавлення волі. Відтак упродовж 1954-го - початку 1956 рр. завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів було звільнено близько 15 тис. незаконно репресованих громадян, з яких 1801 були повністю реабілітовані [12].

У 1956 р. процес значно прискорився. Наприклад, у плані роботи прокуратури Чернігівської області на I квартал 1956 р. одним з пунктів, а отже, і одним з обов'язкових напрямів діяльності, стала перевірка законності утримання ув'язнених в табірних відділеннях № 44 та 157 [13]. Виходячи з такого формулювання, можна зробити висновок, що десь, колись, хтось міг допустити або сприяти вчиненню незаконного ув'язнення. По суті, владні органи визнавали можливість такої ситуації.

1956 р. тривала робота й Чернігівської обласної комісії. У звіті, направленому 31 травня 1956 р. її головою М. Вороніним до Москви на ім'я О. Арістова, зазначалося: «Відповідно до Наказу Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини» від 24 березня 1956 р. за період з 2 квітня по 31 травня 1956 р. Комісією проведено 19 засідань, у процесі яких розглянуто 218 справ на 218 чоловік, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, розташованих на території Чернігівської області. По розглянутих справах прийняті рішення відносно 99 засуджених, в тому числі:

1. Засуджених за політичні злочини - 2.
2. Засуджених за посадові злочини - 35.
3. Засуджених за господарські злочини - 32.
4. Злочини, скоєні неповнолітніми, - 30.

За рішенням Комісії звільнено від подальшого відбуття покарання зі зняттям судимості 67 чоловік» [14].

Показово, що перші в списку політичні злочини в «рейтингу» за кількістю «прийнятих рішень» на останньому місці. Це - ніщо інше, як «сталінський спадок» - надмірна обережність по відношенню до «політичних» ніколи не зайва.

Станом на 1 червня 1956 р. робота вищезгаданої Комісії по розгляду справ відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в основному була завершена. В табірних відділеннях № 44 та 157, тюрмах № 1 та 3 розглянуто всі справи на осіб, засуджених за політичні, посадові і господарські злочини. Залишилися не розглянутими справи на 3-х засуджених, утримуваних в тюрмі № 2 м. Прилуки. Зазначені справи мали бути переглянуті на початку червня 1956 р. [15].

Таким чином, сам факт перегляду справ ув'язнених передбачав можливість «елементу незаконності» або в питанні складу злочину, або в доцільності покарання, або у відповідності покарання злочину. А те, що навіть «у верхах» засумнівалися в законності перебування тисяч людей за колючим дротом, свідчило про початок десталінізації у всіх її вимірах - в ідеологічному й практичному. Це було настільки важливо, що навіть питання причин «раптового» усвідомлення керівництвом держави і партії необхідності відновлення справедливості в суспільстві відходить на другий план.

Слід віддати належне організаторам усіх рівнів реабілітаційного процесу: вони намагалися не випустити з поля зору жодної дрібнички, що стосувалася розпочатого дійства. Саме з цією метою 24 липня 1956 р. з Москви були розіслані головам комісій Президії Верховної Ради СРСР копії переліку питань і відповідей, розглянутих на засіданнях Центральної комісії по спостереженню за розглядом справ на осіб, засуджених за політичні, посадові і господарські злочини, з метою надання допомоги місцевим комісіям. Отримали подібний примірник і в Чернігові [16].

Одним з наведених запитань було з'ясування заходів щодо засуджених на великі терміни. У відповідних як на це зазначалось «Роз'яснити комісії, що при встановленні осіб, засуджених за різні злочини до непомірно великих термінів покарання, необхідно повідомляти про такі факти відповідному прокурору для прийняття мір» [17]. При цьому не уточнювалося, які терміни покарання вважаються непомірно великими та які заходи маються на увазі. Тож в такому формулюванні, мабуть, зберігалася певна свобода для рішень комісій, що в цілому відповідало «стилю» всієї «вдліги».

На запитання «Як чинити з особами, засудженими на волі за кримінальний злочин, але в період перебування в таборі безпідставно засуджених за звинуваченням у скоєнні контрреволюційного злочину» була наведена відповідь: «Роз'яснити, що комісія повинна розглядати справи на всіх осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові і господарські злочини, незалежно від місця скоєння злочину і винесення вироку суду» [18].

Ще в одному коментарі зазначалося, що «комісія має право розглядати справи на всіх громадян СРСР, що відбували покарання за політичні, посадові і господарські

злочини, в тому числі і на тих осіб, які за вироком суду або постанови особливої наради значаться особами без громадянства, але до арешту і засудження проживали в СРСР й мали паспорти як громадяни СРСР» [19]. Отже, «ніхто не забутий»: десталінізація справді набувала значних масштабів.

Черговий звіт про роботу Чернігівської обласної комісії було направлено до Москви наприкінці вересня 1956 р. Період звітування охоплював проміжок часу з 2 квітня по 30 вересня 1956 р. Кількість проведених комісією засідань становила вже 24, тобто за чотири місяці роботи було проведено 5 засідань. Справи, що були розглянуті, починаючи з 2 квітня, нараховували 262 на 262 осіб, що відбували покарання в місцях позбавлення волі, розташованих на території Чернігівської області. По переглянутих справах прийнято рішення стосовно 112 засуджених. З цілком зрозумілих причин кількість позитивних рішень на користь засуджених саме за політичні злочини, як і в травні, на 29 вересня дорівнювала 2 [20].

Далі в звіті зазначалося: «Станом на 30 вересня 1956 р. всі справи на осіб, що підлягали розгляду комісією, переглянуті і виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. по місцях позбавлення волі Чернігівської області завершено.

У подальшому вважаємо за необхідне створення таких комісій по розгляду справ на місцях, оскільки практика показала, що розгляд справ на місцях має важливе значення для перевиховання засуджених, утримуваних в місцях позбавлення волі і звільнених комісією» [21]. Як не парадоксально, але саме в перевихованні ув'язнених вбачали владні органи головний зміст своєї діяльності, але аж ніяк не можливість відновлення справедливості.

Також за дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю (далі - КПК) вже 1953 р. почав розгляд справ по реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнених в 30-і - на початку 50-х рр. до партійної і судової відповідальності. До КПК почали надходити заяви від людей, виключених з партії за політичними звинуваченнями. З проханням про реабілітацію своїх близьких зверталися дружини і діти радянських, партійних, господарських та військових працівників, засуджених в 30 - 40-і рр. Усі ці заяви направлялися в органи прокуратури, де за їхнім вирішенням встановлювався контроль [22].

Заяви від репресованих та їхніх родичів з проханням про відновлення в партії надходили в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Слід зазначити, що розгляд апеляцій був одним з обов'язкових пунктів у плані роботи, зокрема, і бюро Чернігівського обкому КП України. Наприклад, засідання бюро, на яких розглядалися апеляції, в другій половині 1956 р. були проведені 12 і 27 липня, 14 і 28 серпня, 12 і 27 вересня, 12 і 26 жовтня, 12 і 27 листопада, 12 і 27 грудня [23]. Тобто не можна дорікнути партії в неувазі до її членів, навіть колишніх. Інша справа, що результати такої уваги були різні.

Виходячи з постанов бюро Чернігівського обкому КП України по персональних справах комуністів за 1956 р., станом на 26 грудня 1956 р. в КПРС було поновлено 42 особи, з них - 11 помертно. Щодо «якісного складу» реабілітованих в партійному відношенні, то серед них були засуджені за політичними обвинуваченнями як «вороги», звинувачені у зв'язках з «ворогами», у «троцькістській вилазці»; ще одна категорія - особи, звинувачені в тому, що «не виправдали звання члена КПРС під час перебування на окупованій німцями території», «перебуваючи на тимчасово окупованій території, не вели активної боротьби проти німецьких загарбників» [24].

Та в більшості випадків рішення бюро, що виносилися протягом 30-х - початку 50-х рр., підтверджувалися, відповідно заяви про поновлення в партії не задовольнялися.

Стосовно тих осіб, чиї прохання отримували позитивне вирішення, то, як правило, це були колишні кандидати або члени партії, що раніше були реабілітовані в юридичному відношенні. У протоколі обов'язково зазначалися рік народження та рік вступу особи до партії (або рік, коли вона стала кандидатом в члени партії), рік арешту та стисло - звинувачення (наприклад, «1938 р. Парткомісією при Політвідділі Приморської групи військ ОКДВА виключений із кандидатів в члени КПРС як ворог народу, заарештований органами НКВС. 1955 р. реабілітований» [25], врешті - таке важливе рішення, котре багато в чому могло визначити подальшу долю конкретної людини. Формулювання виглядало приблизно так: «Бюро обкому КП України ПОСТАНОВЛЯЄ: На зміну рішення (відповідно до вищенаведеного прикладу)

Парткомісії при політвідділі Приморської групи військ ОДКВА від 1938 р.» - далі ім'я особи - «кандидатом в члени КППС поновити» [26].

Крім рішення про поновлення особи в партії, в постановвах бюро зазначалося: «Відмітити перерву в партійному стажі», наприклад, з серпня 1938 р. по березень 1956 р. Тобто партійні органи з притаманною їм акуратністю в паперових справах слідкували, щоб в жодному випадку членство в КППС хронологічно не збігалось з перебуванням особи в місцях позбавлення волі, і особливо - коли ця особа 10 чи 15 років свого життя мала статус «ворога народу». З ідеологічного боку справи така ситуація була неприпустимою. Хоча слід зазначити: ідеологія - річ достатньо гнучка. Приклад: у 1947 р. людину засудили за те, що вона не вела активної боротьби проти німецьких загарбників, а в 1956 р. ту ж особу, яку поновлюють в партії, характеризують так: «перебуваючи на тимчасово окупованій території, нічим себе не скомпрометувала» [27]. Проблема дії чи бездіяльності конкретної людини в одній і тій же ситуації вирішується просто: формулювання завжди буде таким, як треба в конкретний момент.

Безумовно, були випадки, коли навіть реабілітовані юридично «не знаходили розуміння» з боку членів бюро. Тоді формулювання в протоколі мало такий вигляд: «Відмовити (прізвище особи) в поновленні членом КППС» [28]. Хоча, здавалося б, і покарання відбуте, і рік реабілітації, наприклад, 1955-ий. Чому ж не всі прохання про реабілітацію в партійному відношенні задовольнялися?

Питання щодо критеріїв «відбору» кандидатів і для юридичної, і для політичної реабілітації залишається відкритим. Проте, виходячи з рішень бюро Чернігівського обкому партії, можна визначити перелік факторів, що, скоріш за все, могли посприяти позитивному вирішенню справи про партійну реабілітацію. Зокрема з них треба відзначити такі:

- участь особи у Великій Вітчизняній війні [29];
- випадки, коли звинувачення, що пред'являлись особі при виключенні її з партії, не підтвердились, а особа була виправдана Верховним Судом СРСР [30];
- позитивна характеристика особи з місця роботи [31];
- наявність клопотання первинної парторганізації колгоспу, заводу тощо [32];
- визнання і засудження самою особою, скоєних нею непартійних вчинків [33].

Перший пункт даного переліку заслуговує на окрему увагу. Серед документів Державного архіву Чернігівської області міститься постанова ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності по відношенню до колишніх військовополонених та членів їхніх сімей». На кількох сторінках документа досить лаконічно вказувалося, що «під час Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період були допущені грубі порушення радянської законності по відношенню до військовослужбовців Радянської Армії та флоту, що опинилися в полоні або в оточенні противника» [34]. «По відношенню до колишніх військовополонених виявлялась політична недовіра, широко застосовувались необґрунтовані репресії та незаконно обмежувались їхні права... Органи держбезпеки в післявоєнний період продовжували необґрунтовано притягати до кримінальної відповідальності колишніх військовополонених, причому багато з них були незаконно репресовані. Значного поширення набули різноманітні незаконні обмеження по відношенню до колишніх військовополонених та їхніх родичів в області працевлаштування, суспільної діяльності, при вступі на навчання, при зміні місця проживання і т.п.» [35]. Проста констатація фактів (папір все витримає), а доля конкретної людини традиційно нікого не цікавила. Так само просто на папері провели реабілітацію: «Засудити практику політичної недовіри до колишніх радянських військовослужбовців, що знаходилися в полоні або оточенні ворога, як таку, що суперечила інтересам Радянської держави. Зобов'язати партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи повністю ліквідувати різного роду обмеження, що мали місце в практиці їхньої роботи по відношенню до колишніх військовополонених та членів їхніх сімей, зокрема:

А) розглянути питання про працевлаштування вказаних осіб та вжити заходів до надання їм роботи за спеціальністю;

Б) не чинити їм перешкод при вступі до вищих і середніх навчальних закладів та на курси» 30. Далі у постанові йшлося про те, що міністерства юстиції союзних республік мають забезпечити реабілітацію осіб, які були необґрунтовано засуджені як зрадники Батьківщини [35].

Отже, з 1956 р. «зрадники» ставали героями, що здійснювали подвиги в фашистському полоні. Міністерству культури потрібно було включити в тематичні плани видань, кіностудій, театрів та культурно-просвітницьких установ підготовку художніх творів, присвячених героїчній поведінці радянських воїнів [36]. Країна мала знати своїх героїв, якими їм судилося стати через 10 років після війни.

Що ж стосується заяв від родичів про посмертну реабілітацію батьків, чоловіків та інших близьких родичів, то всі клопотання за 1956 р. були задоволені. Без винятків. Та як можна логічно пояснити (чи можна взагалі!?) зміст довідки, в якій йшлося про таку реабілітацію: «Б. в 1937 р. заарештований органами МВС як учасник контрреволюційної трюккістської організації. 1937 р. з цих же мотивів бюро Чернігівського обкому партії КП України виключило Б. із членів партії. В 1939 р., перебуваючи в ув'язненні, Б. помер. Військова Колегія Верховного Суду СРСР 22 лютого 1956 р. переглянула справу Б., і вирок Військової Колегії від 14 жовтня 1937 р. відмінено за відсутністю складу злочину» [37]. То невже 1937 р. склад злочину був?! Чи, можливо, два роки ув'язнення справді сприяли перевихованню людини? Тоді питання про реабілітацію мало постати набагато раніше.

Проте алогічні виправдання були наслідком алогічних, іноді абсурдних, звинувачень. Та навіть у такому вигляді виправдання були необхідні. Для самих реабілітованих, а у випадках посмертної реабілітації - для їхніх родичів. Питання полягало не лише у відновленні справедливості. Адже навіть з початком «відлиги» заплямована фактом наявності репресованих у сім'ї репутація багато важила. Підтвердженням цьому може слугувати, наприклад, форма написання автобіографії, що в числі інших документів подавалася особою, наприклад, при працевлаштуванні. Поряд з датою, місцем народження та навчання в обов'язковому порядку мала бути теза: «Родичів по лінії рідних і чоловіка (дружини) за кордоном та репресованих немає». Це правило було актуальним ще у 1956 р. [38].

Отож складна і суперечлива «відлига» зумовила не менш складний, в багатьох моментах не зрозумілий з позицій сьогодення, реабілітаційний процес. Розпочатий московськими керманічами в столиці Радянського Союзу, він не міг оминати периферію. З одного боку, він відбувався згідно з єдиною схемою, виробленою для всього СРСР, будовався на одних принципах, з іншого - хіба можуть бути якісь загальні формули в питаннях, де за кожною справою стоїть історія конкретної людини, що від природи володіє правом на життя, на повагу до її гідності. Здається, що на цей останній, суттєвий, як на нас, аспект реабілітації належної уваги не звертали.

Джерела та література:

1. Печенина Н. Политическая реабилитация в 50-е - I половине 60-х годов // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наукових праць / За ред. О.І. Кожухаря та В.О. Ветохіної. - Кривий Ріг, 2004. - С. 138.
2. Ларина А.М. Незабываемое. - М., 1989. - С. 365.
3. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 22-23. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 374.
4. Медведев Р.А. Н.С.Хрушев: Политическая биография. - М.: Книга, 1990. - 303 с., илл.
5. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.). - К.: Рідний край, 2000. - 616 с.
6. Павленко С. О. Опозиція на Чернігівщині: 1944 - 1990 рр. М. Чернігів, редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. - 68 с.
7. Медведев Р.А. Н.С.Хрушев: Политическая биография. - М.: Книга, 1990. - С. 69.
8. Таубман У. (США) Об издании протокольных записей заседаний президиума ЦК КПСС 1954-1964 годов // ННИ. - 2004. - № 6. - С. 79.
9. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К.: Генеза, 2001. - С. 255.
10. Медведев Р. XX съезд КПСС: до и после // ПИШ. - 2000. - № 7. - С. .
11. Кульчицький С. Спроби реформ. (1956 - 1964) // Історія України. - 2000. - № 8 (лютий). - С. 6.
12. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. - С. 495.
13. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - П. - 470, Оп. 9, Спр. 429, Арк. 8.
14. Там само. - Арк. 56.
15. Там само. - Арк. 59.

16. Там само. - Арк. 62.
17. Там само. - Арк. 63.
18. Там само. - Арк. 64.
19. Там само. - Арк. 65.
20. Там само. - Арк. 111.
21. Там само. - Арк. 112.
22. Див. 1. - Арк. 138.
23. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 356, Арк. 23 - 25, 368 - 370.
24. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 412.
25. Там само. - Арк. 152.
26. Там само.
27. Там само. - Арк. 160.
28. Там само. - Арк. 43.
29. ДАЧО. - П. - 38, Оп. 9, Спр. 1, Арк. 69.
30. Там само. - Арк. 81, 83.
31. ДАЧО. П. - 38, Оп. 9, Спр. 2, Арк. 246.
32. Там само. - Арк. 247.
33. Там само.
34. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 400, Арк. 91.
35. Там само. - Арк. 93.
36. Там само. - Арк. 95.
37. ДАЧО. - П. - 38, Оп. 9, Спр. 3, Арк. 2.
38. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 429, Арк. 25.

Хіросі Катоока

ДУХОВНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЯПОНСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ

У давнину природа відігравала важливу роль у формуванні духовних традицій людства. Весільний ритуал як одна з найважливіших складових народної традиції досліджувався в Європі у XIX ст.

Е. Б. Тайлор, який вважається першим фольклористом, свою відому працю «Первісна культура» почав словами: «Культура, чи цивілізація в широкому етнографічному значенні складається в цілому зі знань, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв та деяких інших навичок, що надбала людина, як член суспільства». Згодом це стало визначенням терміну «культура» [1].

Згідно з Тайлором, у ході соціального розвитку світу найважливіші уявлення і явища в житті людей поступово втрачають первинне своє відновлення таких забутих явищ культури, як дитячі ігри, приказки, прислів'я, певні обряди, що мали важливе філософське значення на певному етапі розвитку давньої культури [2].

Весілля - це ритуал, що відбувається на межі колишнього і нового життя, на межі світів. Тому воно обставлене різними, часто містичними діями із використанням вогню чи води, як неодмінних супутників людини під час подолання цієї межі.

Так, підійшовши до порога хати нареченого, молода разом із дружкою цілуються через поріг із запаленими свічками [2.5]. При цьому свічки мають об'єднатися у єдиний вогонь. Це символічне об'єднання, оскільки поріг є своєрідним кордоном, на якому неодмінно має бути присутній вогонь, як один із першосимволів межі світів.

Під час українського обряду весілля практикуються звичаї, значення яких пов'язане з відношенням цих звичаїв до стародавнього культу вогню. Так, коли в хаті дівчини заводять мову про одруження, є традиція колупання дівчиною печі. Коли ж дівчина відмовляла жениху, вона виймала з-під печі і давала сватам гарбуза[3]. Благословляючи наречену, батьки стають на лавку, приставлену до печі, яка відіграє роль давнього вогнища[4]. Згадуючи дочку, мати нареченої топить піч[5]. Також існує звичай «смалити молоду». Цей обряд полягає у тому, що за селом палять вогнище з соломи, іноді на цьому вогнищі спалюють солом'яного воза[6].

В Японії під час весілля існувало декілька обрядів, пов'язаних із вогнем. Так, коли

наречена вирушала зі свого дому до будинку нареченого, перед воротами батьківської хати розпалювали вогонь і розбивали її посуд, що символізувало її смерть у батьківській родині і воскресіння у родині нареченого. Можна помітити, що структура японського весілля схожа на обряд похорону. Прийшовши до будинку чоловіка, дівчина повинна була переступити маленьке вогнище на порозі (інколи молоді робили це разом), що можна пояснити подоланням межі символічної смерті і воскресіння, а також мусила пити воду, яку підносили їй батьки нареченого. Увійшовши до будинку, молода вклонялася кухонному вогнищу «камадо» (піч) і тричі обходила навколо вогнища «ірорі» на знак пошани до предків роду нареченого.

Подібно до японського звичаю, в Україні молоду та весь її поїзд перевозять або перевозять через вогонь, який розкладають перед ворітьми хати нареченого [7]. Інколи молода разом зі свашкою стають правою ногою на поріг[8], що символізує об'єднання вогнів двох родів.

Часом у дворі молодого стоїть діжка з водою, і молоді мусять тричі обійти навколо неї[9].

Увійшовши до хати майбутнього чоловіка, молода кидає під піч чорну курку, що можна сприймати як жертву хатньому богові (богові вогню). Інколи нареченій дають шматок глини від печі, і вона кидає його під стіл. Ці обряди супроводжуються ритуальним мовчанням [10].

Отже, можна сказати, що як в Японії, так і в Україні під час весільних обрядів вогонь відігравав подвійну роль. З одного боку, він був символом померлих предків, покровителів роду, яких неодмінно слід було вшанувати. З іншого ж боку, вогонь відігравав роль межі світів символічної смерті і воскресіння.

Найважливішим у шлюбному ритуалі було те, що присутні при цьому люди мали визначити наречену і нареченого, як таких, що можуть жити разом. І хоча у шлюбному ритуалі існує безліч відхилень, проте схвалення шлюбу оточуючими було не досить. Необхідне було схвалення бога і предків, що часом суттєво не відрізнялися.

Найкращі друзі молоді чи молодого найчастіше обираються друзками. Цей вибір молоді роблять дуже ретельно, і згодом дружки могли стати хрещеними батьками майбутньої дитини. В Україні їх називають кумами. Зважають на те, щоб куми жили між собою чесно, як того вимагає церква. Навіть за столом їм заборонено разом сидіти; віддаватися грішній любові, бо це зашкодить дитині, і їм не принесе добра[11].

Під час весілля дружки відіграють дуже важливу роль. Вони допомагають нареченим у проведенні весілля. Образно кажучи, дружки на час весілля майже перетворюються на тіні наречених.

В Японії також були люди, які відігравали роль українських дружок, проте назви подібної не мали. Японський народ називав таких чоловіка і жінку, що супроводжували молодих під час усього весілля, «Мако-, йомамагіракаші» (замість нареченого, нареченої).

На жаль, це слово не використовується в сучасній Японії. У зв'язку з цим про важливість «тіні», що була неодмінною раніше, забуто, і роль молоді людини в культурі Японії значно змінилась. Раніше вони були представниками «молодого класу людей».

В Японії під час заручин молодий приходив до будинку нареченої разом із «Мукомагіракаші», так само, як і під час весілля. «Магіракаші» це завжди одноліток нареченого[12]. В той же час, «Йомамагіракаші» одягала такий самий одяг, що й наречена. Часом роль «магіракаші» нареченої виконували кілька дівчат, вони стояли навколо нареченої, усі однакові із нею, і співали ритуальні пісні[13].

Тут варто згадати давню іранську традицію ходити напередодні весілля у громадську купальню. Тоді наречені супроводжувалися відповідно молодою жінкою «ленгех» (пара, другий) або «енгех» (від тур.: тітка чи кузина) і чоловіком «сакдуш» (праве плече). Окрім очищення тіла, такий обряд є залишками древнього культу. Слід також звернути увагу на те, що супроводжуючих у нареченого може бути кілька, і одного з них називають «шах бала» (високий король), він неодмінно має бути одного віку з нареченим, одного зросту і приблизно одних розмірів з нареченим, одягнений у такий самий одяг, разом із нареченим вони ідуть до молоді[14]. Ці ж молоді люди супроводжують наречених і під час весілля.

Залишки іранської духовної культури і тепер можна помітити на українській землі. Згідно з Геродотом, сліди Скіфської цивілізації збереглися в культурі України до сьогодні. Японія також не обминула впливу індійської та давньоіранської культури.

Можна припустити, що частина весільного ритуалу була принесена до України та Японії з давнього Ірану. Проте подібний ритуал із присутністю молодих дівчини і хлопця, що супроводжували наречених, можна помітити і в Європі. У наш час у Європі та Америці на весіллі відомих людей позаду наречених можна побачити дітей, що є залишком давніх обрядів, пов'язаних із символічним роздвоєнням молодих на час переходу межі світів, так званим *alter ego*.

Спробуємо розглянути детальніше, яке значення має цей ритуал, а зокрема, і весь ритуал весілля. Спираючись на дослідження етнологів, можна сказати, що весілля є обрядом з численними ініціаціями, пов'язаними із подоланням межі цього і того світів, зокрема зі смертю та відродженням.

Таким чином, за структурою весільний обряд надзвичайно схожий на обряд похорону, що можна бачити на прикладі багатьох культур. Весілля - це символічна межа життя і смерті, яка виражалася за допомогою різних спеціальних речей. Зокрема, біля входу в японський будинок по обидва боки від порога вішали зображення двох істот, одна з яких була з відкритим, а інша із закритим ротом. Вони символізують початок і кінець.

У світовій культурі, зокрема в Україні та Японії, поріг символізує вхід до країни предків, до потойбіччя. Так, відомий звичай ховати нехрещених дітей під порогом поширений у багатьох країнах світу. І Україна та Японія не є винятками[15].

Якщо звернути увагу на синтоїські храми Японії, то можна помітити, що біля входу до кожного з них сидять два однакові кам'яні леви, один з відкритим, а інший із закритим ротом. Цей факт є надзвичайно важливим, оскільки синтоїський храм, як і будь-яке інше святилище, є втіленням іншого, неземного світу. І щоб увійти до нього, необхідно подолати межу простору, коли саме і відбувається символічне роздвоєння. Отже, можна сказати, що два однакові леви на межі перед синтоїським храмом означають двох в одному, тобто початок і кінець, що зовні є однаковими, і різниця між ними помітна лише в такій незвичайній ситуації, під час перебування на межі простору.

Розглядаючи роль у духовній культурі, варто відмітити саме роздвоєння, характерне для ситуації, пов'язаної із певним священнодійством, коли необхідно створити спеціальний, незвичайний простір.

Багато прикладів цього можна бачити у культурі Давнього Сходу, зокрема у звичаї розрізати навпіл тварин під час подібного переходу межі[16].

Геродот відмічає також звичай розрізати навпіл людину, після чого між розрізаними рівними частинами мала пройти армія[17]. Тут варто згадати про те, що коли Авраам укладав угоду з Богом, Бог з'явився до нього між частинами вбитих тварин в образі вогню[18]. Подібний приклад маємо у грецькій міфології, де перед входом до країни померлих зустрічаємося із дво- чи триголовим Цербером.

Отже, місце проходження межі простору базується на думці про смерть і відродження. У цьому контексті, обряди ініціації такі, як весілля чи похорон, означають зміну категорії від старої до нової. Тобто під час обряду переходу обов'язковими були тимчасова смерть і воскресіння.

Таким чином, варто відзначити особливе значення дружок чи «мукомагіракаші» у весільному обряді, оскільки саме вони виступають у ролі другої половинки роздвоєного цілого, тобто другим «я» - *alter ego*.

Ця ідея породила багато різних теорій. Зокрема, уявлення про тіло, дух та душу тощо. Жива людина об'єднує тіло та душу, проте після смерті душа відокремлюється від тіла. Саме тоді і відбувається перехід межі від життя до смерті. Так, у давніх єгиптян було два поняття про душу: душа «ка», що залишається у тілі й після смерті, і душа «ба», яка відлітає у небо птахом[19].

Отже, у весільному обряді дружки є душею «ба», яка тимчасово відлітає під час символічної смерті наречених перед відродженням.

Джерела та література:

1. Tylor E.V. Primitive culture, Vol. I. N.Y., 1889 (reprinted in 1977, N.Y.), p.1.
2. Там само, p. 110-111.
- 2.5. Х.Вовк, Студії української етнографії та антропології. - К., 1995. - С. 203.
3. М. Сумцов, Символика славянских обрядов. - М., 1996. - С. 145.
4. Там само. С. 145; Х. Вовк, Студії української етнографії та антропології. - К., 1995. - С. 252.

5. М. Сумцов. - С. 145.
6. Х. Вовк. - С. 290.
7. Там само. - С. 206.
8. Там само. - С. 203.
9. Там само. - С. 200.
10. Там само. - С. 277.
11. Чубицький П. И., Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Ими. Рус. Георг. Обществомъ. Югозападный отдель. СПб., 1872. I, с. 40; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля. Накладом наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1906. - С. 48.
12. Янагіда Кунію. Збірник праць у 36 т. - Токіо, 1969. - Т. 15, С. 440-444
13. Енциклопедія японського фольклору. Ред. К. Янагіда. - Токіо, 1994 (I видання, 1951), с. 604-605.
14. Шюнсукэ Окуніші. Купальня (Хаммам) - межа світів // Фольклорна література і традиції '85. - Токіо, 1986. - С. 198.
15. Див. Н. Clay. Trumbull, The threshold covenant, New York, 1906 (про роль культу порога у світовій культурі).
16. Див. Дж. Дж. Фрезер, Фольклор у старому заповіті. - М., 1986. - С. 174 і д.
17. Геродот, Історія, 7.39-40.
18. Старий Заповіт, Буття, 15.9-17; Єремія, 34.18-19.

Петро Пиріг, Олександр Любич

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. Російська імперія залишалась аграрною державою, яка забезпечувала продовольством свої власні потреби і продавала значну його кількість за кордон. Сільське господарство було головною метою і сенсом життя багатьох підданих імперії. Його розвиток залежав від розмірів і форм землеволодіння, прийомів обробки ґрунтів, стану робочої худоби та засобів виробництва, підбору різних сільськогосподарських культур і, нарешті, від загального економічного і культурного стану країни. Кожний район мав у цьому плані певні особливості, традиції та звички.

Рівнинне розташування Чернігівської губернії давало можливість займатися сільським господарством на всій її території. Землі, придатної до експлуатації, нараховувалось 4 651 882 десятини [1]. Місцевість краю в основному нечорноземна, лише в Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському і Конопотському повітах були чорноземи. На землях Чернігівщини сіяли жито, пшеницю, горох, овес, ячмінь, просо, боби, льон, коноплі. У південних повітах збирали гарні врожаї, а в північних - помірні й недостатні. Хліб та інші продукти харчування з губернії не вивозили, а використовували для задоволення власних потреб. Північні повіти закуповували хліб в Орловській та Курській губерніях. Чернігівщина здавна славилася своїми лісами. Як правило, ліс використовували для опалення, в будівельній справі і для спорудження човнів. Найбільше лісів було в Козелецькому, Чернігівському, Сосницькому, Новгород-Сіверському, Глухівському, Мглинському і частково Стародубському повітах. Інші повіти мали недостатню кількість лісу, особливо в південній частині губернії, де розташовувались орні землі та степова зона [2].

Розміщення полів у Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. залишалось безладним. Ніхто із власників не мав їх в одному місці, вони були розкидані в різних місцях невеликими смугами. Це стало причиною того, що міністерство внутрішніх справ згідно з циркуляром міністра Віктора Павловича Кочубея (Кочубей Віктор Павлович (1768-1834) - видатний державний діяч; за Олександра I член Негласного комітету, один з ініціаторів реформи державного управління) від 19 вересня 1802 р. приступило до збирання інформації про землеволодіння та землекористування. Дані заходи мали

забезпечити оголошене ще 1801 р. генеральне розмежування Малоросійської губернії. Але територіальні зміни, що сталися за вересневим «Указом», порушили план і термін його проведення. Враховуючи специфіку землекористування на Чернігівщині, не дивно, що мали місце пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межу інструкцію. В 1804 р. було укладено надзвичайно цікавий документ - записку «О межеванье в Малороссийской губернии» [3, с. 21] за підписами О. Куракіна, П. Лопухина, В. Кочубея і М. Новосельцева. Автори фактично пропонували скасувати генеральне межування в Малоросії та провести так зване «общее» межування «на особенных правах», виходячи зі «Статутного права» і «свойства» володінь. Ця пропозиція відповідала автономістським ідеям української громадської думки, що певною мірою стимулювалися «згори». У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін. Спеціальна комісія, до якої входили місцеві землевласники, склала інструкцію, але дворянські зібрання зазначених починань не підтримали [4, с. 42]. У 1838 р. місцеві дворяни-землевласники надіслали клопотання центральному уряду про швидке розмежування Малоросії з метою зменшення або знищення черезпосмузжя. Загальне бездокументальне володіння лісами, болотними сіножатями та берегами річок також потребувало зміни існуючих інструкцій. Ускладнювало ситуацію і те, що великі маєтки в Малоросії створювалися шляхом придбання невеликих ділянок і концентрації землі в одних руках. Розробка доцільності операцій з межування проводилася з 1803 р. по 1858 р., а в Чернігівській губернії продовжувалася до 1891 р. [5].

Посів зернових на Чернігівщині залежав від погоди, яка не завжди була постійною, і тому час посіву не міг бути строго визначеним. Осиму пшеницю сіяли з початку серпня до середини вересня, озиме жито - з середини серпня до перших заморозків. Ярову пшеницю, ярове жито і овес починали сіяти після танення снігу, коли земля ставала придатною для посіву, а вже після цього - просо і польовий горох. Ячмінь сіяли в кінці квітня - на початку травня. Терміном для посіву гречки був кінець травня - початок червня. Час визрівання хлібів також передбачити й визначити було неможливо. Він залежав від погоди, часу посіву, якості хлібів та від ґрунтів. Жито, пшениця, ячмінь і овес придатними до жнив ставали, як правило, у липні - на початку серпня. Першим збирали ячмінь, а потім - жито, пшеницю, овес. Просо й гречку збирали в серпні.

У першій половині XIX ст. на Чернігівщині панували дві основні системи землекористування: в північних повітах, де були значні запаси лісу, використовували давню й водночас неефективну підсічно-вогневу систему, на території інших повітів переважала трипільна (парова) система. Орні землі поблизу населених пунктів були розділені на три зміни або відділення, з яких дві засівали, а одну використовували для вигону худоби. Зміни кожного року міняли місцями. Мешканці Чернігівського, Городнянського, Новозибківського, Стародубського, Мглинського, Суразького, Новгород-Сіверського і Сосницького повітів мали у своєму володінні незначну кількість орної землі з великим відсотком піску в ґрунті. Подібний стан призвів до того, що в цих повітах хліборобством займалися значно менше селян порівняно з іншими територіями губернії. Але й там, де землеробство становило основу сільського господарства, якість ґрунтів була різною. Наприклад, Остерський повіт мав села на кордоні з Переяславським і Козелецьким повітами, у яких хліборобством займалися завжди, отримуючи гарні врожаї та прибутки. Селища ж між річками Дніпром і Десною розташовувались на піщаному ґрунті або між лісовими дачами. Звичайно, хліборобством там займалися мало, тому що землю в результаті нераціонального використання було перетворено на пісок і для отримання врожаю змушені були давати їй перепочинок на два - три роки. Щоб відновити родючість однієї десятини пару, потрібно було понад 1 200 пудів перегною. Найвнй у господарстві простого селянина дві-три голови худоби могли дати удвічі-втричі менше необхідної кількості перегною. Добрива в сільському господарстві не використовувались, а перегній вивозили на поля лише для забезпечення кращих врожаїв конопель. Бідні селяни мали можливість здобрювати тільки поля, розташовані безпосередньо біля хати. У зв'язку із природним зростанням чисельності населення губернії землі у користуванні селян ставало все менше й менше, її не вистачало, щоб прогодувати сім'ю і сплатити податки. Тому селяни часто йшли на заробітки, займалися промислами, торговельною діяльністю [6].

Відсталі системи землеробства відповідало недосконале сільськогосподарське обладнання. Для того, щоб посіяти хліб, потрібно було досить добре розрихлити ґрунт.

На початку XIX ст. для цього використовували плуг та соху, залежно від добробуту господарства. При оранці землі плугом у нього впрягали від шести до десяти волів. Зубожілі селяни нерідко відмовлялися від плужної обробки ґрунту і повертались до дешевої сохи. Вона коштувала менше двох карбованців і була доступнішим знаряддям праці [7]. Кількість волів в упряжці постійно скорочувалась, і інколи замість пари волів селяни змушені були утримувати недійних корів, щоб використати їх для оранки. Після того, як землю зорали, їй надавали можливість деякий час полежати в спокої, а потім знову орали поперек першої ріллі ралом. Зорана земля вимагала додаткової обробки для підготовки її до посіву. В цьому випадку застосовували борону. Найпростішим знаряддям подібного типу, що використовувалось на Чернігівщині, була зроблена з дерева сукуватка у формі чотирикутника з тонких, але достатньо міцних стовбурів із вбитими в них гострими сучками. У заможних селян такі знаряддя на початку XIX ст. замінювались рамками з дерева, із вбитими в них залізними зубцями. Після посіву хліб залишали без догляду до весни. А з приходом її до 23 квітня з селищ на хлібні посіви виганяли для випасу худобу. Ця заведена праїдами традиція вважалася, по суті, законом, який не підлягав порушенню. Стародавніми за своїм походженням і простими за будовою були сільськогосподарські знаряддя для збирання врожаю. На переважній частині Чернігівщини жінки збирали хліб, використовуючи серп, що нагадував залізний ніж, який мав форму півкола, зазубреного і вставленого в дерев'яну ручку. У тих місцевостях, де хлібне стебло виростало високим, а врожай потрібно було зібрати швидко, чоловіки косили хліб залізними косами, до яких прилаштовували грабки з довгими зубцями, що допомагали скошеному хлібу лягати рядками. Зжатиї і скошений хліб в'язали у снопи і формували півкопи по 30 снопів. Дві такі півкопи становили копну (60 снопів). Зібрану гречку залишали на декілька днів на ниві, щоб підсохла, а потім складали в півкопи. Просо в'язали в снопи і збирали в півкопи лише після того, як воно повністю висушувалося. У півкопах хліб залишався на полі до кінця жнив. Опісля його перевозили на визначене місце, що мало назву тік, і складали на окремі вози в скирти або стоги, розділяючи один рід хліба від іншого. У стогах збиралося від 25 до 50, а в скиртах від 50 до 100 кіп. Перші ставили колом, а другі - овалом [8]. У Північному, Північно-Західному, Централно-Нечорноземному та Українському Лівобережному районах Європейської Росії в 40 - 50-х рр. XIX ст. урожайність була майже такою ж, як і на початку століття (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Врожайність зернових культур в Українському
Лівобережному районі в першій половині XIX ст.
(«в самах»)**

Район	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.	У% до 1802 - 1811 рр.	
			40-і роки	50-і роки
Український Лівобережний. Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії.	3,2	3,4	106,3	103,1
По Європейській Росії	3,1	3,4	109,7	103,2

Як і в давнину, хліб молотили руками з допомогою цівів - довгих палиць, що ременями кріпили до коротших палиць - молотила. Декілька чоловік такими ціпами постійно вдаряли по розкладених на току хлібних колоссях, таким чином вибиваючи з них зерно. Інколи, щоб вибити зерно з колосся, по розкиданих на току хлібних стеблах ганяли волів або, захопивши в'язку хлібних стебел в руки, били нею по огорожі. Щоб очистити зерно від сміття, використовували процедуру провіювання: зерно набирали дерев'яною лопатою і підкидали вгору проти вітру, який відносив домішки. Для зберігання зерна використовували, як правило, спеціально викопані для цього в землі ями, що мали вигляд глечиків. У них засипали сухе зерно, а потім горловину закривали

глиною і зверху насипали гіркою землею, щоб в середину не потрапила вода. Хліб у таких сховищах зберігався без втрат і з тією вигодою, що йому було забезпечено захист від пожеж. У деяких місцевостях збіжжя звозили до визначеного в полі місця й складали в стоги чи скирти, потім робили гумно або тік, вимолочували зерно й відвозили його додому, а соломі скиртували і залишали на полі до того часу, коли виникала в ній потреба для господарства. Заключним етапом обробки врожаю хлібів було перетворення зерна на борошно або крупу. На Чернігівщині майже в кожній селянській хаті зберігався ручний млин, яким користувались у випадках, коли важко було купити борошно або заплатити гроші за те, щоб зерно змолоти на вітряному чи водяному млині, що мали досить давню історію [9, с. 24]. Таким був невибагливий набір землеробських та хлібопереробних знарядь на початку XIX ст. Як бачимо, в цій галузі селянського життя не відбулося ніяких суттєвих змін порівняно з попередніми часами. Стара система землеробства зі своїм недосконалим знаряддям праці збереглася, як збереглися ще на десятки років старі способи оранки, використання борони, збирання і реалізації врожаю.

З коренеплідних рослин найбільше господарське значення мали картопля і буряки. Вирощування буряків потребувало глибокої оранки і здобреного ґрунту. Водночас воно давало господарю значні прибутки. Навіть у найневрожайніші роки селянин міг отримати з десятини до 54 крб. прибутку. Якщо ще наприкінці XVIII ст. чернігівські селяни негативно ставилися до впровадження на їх землях картоплі, то вже на початку XIX ст. у зв'язку з нестачею хліба та, впевнившись у вигоді збуту, вони почали масово висаджувати картопляні бульби на городах, а згодом і на полях. Це стало поштовхом до відкриття на Чернігівщині приватних заводів з виробництва крохмалю та патоки. Картопля стала сировиною для винокуріння. Площі посіву і врожаї її постійно зростали (див. табл. 2, 3). Крім цього, вирощування картоплі та буряків робило землю пухкішою, а це збільшувало врожаї наступних посівів озимини.

Таблиця 2

Динаміка рівня розвитку землеробства в першій половині XIX ст.
(чисті збори хлібів і картоплі - чвертей на душу населення)

Райони	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.			У відсотках до 1802-1811 рр.	
		Хлібів	Картоплі	Всього після переводу картоплі на хліб	40-і рр.	50-і рр.
Український Лівобережний	2,56	2,12	0,25	2,20	85,9	88,7
Всього по Європейській Росії	2,81	2,68	0,30	2,78	98,9	95,0

Таблиця 3

Соціальна структура землеробського виробництва на Лівобережній Україні в 40 - 50-х роках XIX ст.

Райони	Всього посівів		В тому числі посівів					
	Зернових	Картоплі	Поміщицьких		Поміщицьких селян		Державних селян	
			зерн.	карт.	зерн.	карт.	зерн.	карт.
Український Лівобережний. Чернігівська	1105	168	337	29	366	42	398	98
	1100	221	296	37	389	64	412	119
Полтавська	1597	154	505	43	413	30	662	77
Харківська	1055	72	239	11	279	15	542	43

Як видно з таблиць 2 і 3, у Лівобережних Українських районах збори хлібів на душу населення в 40-50-х роках були меншими, ніж на початку століття. Коноплі сіяли на м'яких і здобрених перегноєм полях. Льон вирощували на землях, що раніше не оброблялись; їх декілька разів оралі, вносили перегній, але, незважаючи на ці заходи, врожаї залишалися поганими, а стебла росли невисокими. Льон визрівав у липні, а зернові коноплі у - серпні. Руками їх виривали із землі разом із корінням, зв'язували в снопи і залишали в полі до того часу, коли вони висохнуть, а вже після цього перевозили на тік і відділяли зерно молотью. У суху і теплу погоду в річках і озерах замочували стебла, готуючи їх для використання у ткацькій справі.

Мешканці Чернігівської губернії в дуже великій кількості розводили тютюн як для власних потреб, так і на продаж в інші губернії. Його висівали на городах у квітні в теплу, пухку і вологу землю, яку здобрювали перегноєм. Вирощували тютюн у Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [10]. Більшість мешканців Чернігівщини, крім тютюну, вирощували на городах різні овочі: капусту, салат, буряки, ріпу, моркву, пастернак, петрушку, картоплю, цибулю, часник, турецькі боби, горох, гарбузи, кавуни, огірки, дині, укріп, гірчицю і кукурудзу. Капусту висівали на початку квітня, а в травні пересаджували в інше місце. Вона виростала непоганою, але дуже часто її знищувала гусінь. З метою врятування врожаю капусту висаджували біля конопель, у результаті чого качани залишалися неушкодженими. Бобові перед посівом замочували у воді. Для кожної культури робили окрему грядку.

На Чернігівщині було достатньо розповсюджене садівництво. Вирощували три види вишень: з кислими плодами, черешні з солодкими плодами і шпанки. Плоди цих дерев споживали в сирому і в сушеному вигляді, з них готували варення й вишнівку, яка була дуже популярним напоєм місцевих жителів. Розводили також сливи, яблуні, волоські горіхи, шовковицю. Біля будинків висаджували кущі смородини, порічок, агрусу, винограду. Луки були розташовані по берегах річок або в низьких місцях. Скошене сіно залишали в покосах до того часу, коли трава повністю ставала сухою. Після цього його збирали і складали в копи, а їх - у скирти або стоги, які перевозили до села тільки взимку.

Значне місце в селянському господарстві Чернігівщини на початку XIX ст. належало тваринництву. Домашня худоба поділялась на робочу й молочну. Розводили рогату худобу черкаської породи. Волів ростили до чотирьох років, а потім навчали їх ходити у возі та виконувати іншу тяглову роботу. Корів використовували для отримання приплоду і молока. Після досягнення ними десяти років відгодовували на пасовищах або при винокурнях бардою, потім продавали місцевим м'ясникам або російським купцям, які спеціально приїжджали для цього на Чернігівщину. Навесні і влітку худобу випасали на вигонах, що були біля кожного селища, або спеціально залишені для цього частині поля. Коли з полів було зібрано хліб, а з луків сіно, дозволялося всім пасти на цих місцях худобу. Кожне село мало пастухів, яким мешканці довіряли свою худобу з ранку до вечора. Для телят на полях робили тимчасові огорожі, в яких ті перебували вночі. До селища худобу приганяли тільки тоді, коли наставав час ставити її на зимові корми. Коней селяни майже не використовували, вважалося, що вони непридатні для важкої праці та потребують гарних кормів. Тому коні були тільки у поміщиків, які мали вдосталь добрих сінокосів.

Протягом першої половини XIX ст. спостерігається катастрофічне зменшення кількості робочої худоби в селян. Це можна пояснити декількома причинами. Першою, на нашу думку, був природний приріст населення і створення нових господарств, що обганяли процес розвитку селянського тваринництва. Друга причина - це недостатня кількість кормів. Не вистачало луків і вигонів, що частково були розорені селянами, які потребували орної землі. Між кількістю сіна і потребами худоби була диспропорція, що зростала з кожним роком. Значну роль у скороченні поголів'я великої рогатої худоби відігравали епідемії, що майже кожного року призводили до масової її загибелі, поганий догляд за худобою. Під час випасу вона також була не захищена від хижих звірів.

Овець розводили з довгою і густою вовною, котру використовували як для задоволення власних потреб, так і на продаж. З січня по травень забивали ягнят, які прожили тиждень. Смушки продавали грецьким, єврейським і російським купцям. Собі залишали м'ясо, яке сушили в гарячих печах і їли в скоромні дні. Свиней у селах Чернігівщини традиційно розводили у великій кількості. Навесні, влітку і восени свині паслися на вигонах, а в місцевостях, де було багато дубових лісів, годувалися протягом року жолудями.

Як в селянських, так і в панських господарствах вирощували домашню птицю. Кури утримувалися в середині плетеної огорожі, ззовні обмазаної глиною, а зверху покритої соломою. Такі споруди називали хлівом або курятником. Годували курей висівками та зерном. Гусей і качок вирощували тільки в місцевостях, розташованих поблизу водоймищ. Водоплавні птахи шукали їжу самостійно до того часу, доки річки і озера не покривалися кригою. Взимку їх тримали у хлівах і годували вівсом та ячменем. Кури, гуси та качки давали господарям м'ясо й яйця, пух і перо. Бідні селяни майже не споживали м'яса птиці, а продавали його на торгах заможнішим односельцям і приїжджим купцям. У маєтках поміщиків і господарствах заможних селян вирощували індійських курей, лебедів та пав.

У зв'язку із малоземеллям, незадовільним станом ґрунтів і постійною нестачею хліба у більшості повітів Чернігівської губернії та відповідно до іменного Величнійшого указу Сенату від 14 квітня 1822 р. у Чернігові було створено комісію народного продовольства. Вона повинна була восени визначати, чи потрібно на наступний рік вживати заходів для покращання становища з продовольством в губернії. Одним із перших заходів комісії стало підрахування кількості душ, зобов'язаних платити збір на народне продовольство [11]. Результати цих підрахунків можна побачити в таблиці 4.

Таблиця 4

Відомості про кількість душ по Чернігівській губернії, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 р.

Поміщицьких селян	Казенних селян	Міщан, що жили в казенних селищах	Козаків	Міщан, що жили в козацьких селищах	Вільних землеробів
262 716	69 940	31	160 793	430	3

Усього душ, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 рік, було нараховано 493 843. Як бачимо, збір повинні були платити не тільки сільські мешканці, а й міщани, тобто все оподатковане населення Чернігівщини. Другим кроком комісії народного продовольства в губернії стало визначення необхідної суми для покращання умов життя сільських мешканців. Керуючись правилами, відображеними в наказі від 14 квітня 1822 року, з губернії до збереженої казни Московського імператорського виховного дому було відправлено 60 000 крб., а 600 крб. витрачено на пересилку. З козаків зібрано 20 080 крб., з державних селян - 10 255 крб., з селян, які належали містам, - 220 крб., з селян, що належали відомству департаменту уділів, - 95 крб., з селян, що належали поміщикам, - 29 350 крб. Було зафіксовано суми зборів з оподатковуваного населення губернії (див. табл. 5)[12].

Таблиця 5

Відомість про капітал народного продовольства, зібраний у Чернігівській губернії в 1824 році.

Повіт	Сума
Чернігівський	3 181 крб. 50 коп.
Ніжинський	4 797 крб. 50 коп.
Борзнянський	3 282 крб. 50 коп.
Конотопський	2 565 крб. 40 коп.
Кролевецький	2 817 крб. 90 коп.
Глухівський	6 060 крб.
Новгород-Сіверський	7 979 крб.
Сосницький	3 641 крб. 05 коп.
Городнянський	4 646 крб.
Новозибківський	3 888 крб. 50 коп.
Стародубський	5 201 крб. 50 коп.
Мглинський	2 136 крб. 15 коп.
Суразький	3 232 крб.
Козелецький	2 878 крб. 50 коп.
Остерський	4 292 крб. 50 коп.
Всього зібрано в губернії	60 600 крб.

На 1 січня 1833 року стан капіталів на народне продовольство по Чернігівській губернії вже був таким: у збереженій казні мало бути 100 000 крб., в наявності було 60 593 крб. 64 коп. В недоїмках залишилося 233 463 крб. 41 3/4 коп. Як бачимо, за дев'ять років капітал на народне продовольство фактично залишався незмінним, і подібне становище зберігалось до реформ другої половини XIX ст. [13].

Підсумовуючи загальну характеристику селянського землеробства і тваринництва на Чернігівщині в першій половині XIX ст., необхідно зазначити, що основним джерелом прибутку селян був продаж залишків, отриманих завдяки ринковому збуту зернових продуктів. Більшість селян обмежувалась офіційним наділом, отримувала врожай від землі і дуже часто купувала хліб на ринку. Значно менша частина господарів, яким не вистачало землі, брала її в оренду, а отримані надлишки продовольства продавала на ринку. І, нарешті, третя, заможна частина селян, мала кошти, щоб придбати землю, вести покращене господарство і збувати надлишок свого врожаю. А для себе вони доставляли його з Полтавської, Орловської та Курської губерній. В Сосницькому повіті завдяки картоплі та іншим городнім рослинам проблем з продовольством не існувало. У Мглинському повіті в 1832 р. врожай був посередній через погані погодні умови. У зв'язку з постійними дощами, холодом та туманами було зовсім втрачено врожай гречки. Коноплі - єдиний продукт у цьому краї, що давав можливість сплачувати поселянами державні податки, не відповідав і четвертій частині того доходу, який отримували у попередні роки. Врожай сіна через часті дощі був поганої якості та частково знесений паводками. Для годування робочої худоби в повіті, крім сіна, заготовляли ярову соломку, якщо і її не вистачало - різку з житньої соломи з домішками дерти та конопляної жмаки. Хліборобство велося, здебільшого, екстенсивне, за рахунок освоєння луків, заболочених місць та звільненої від лісу землі. Мало в основному зерновий характер. Встановилася стійка структура посівів. Овес становив 34% обсягу посіяного зерна, жито - 24%, ячмінь - 16%, гречка - 12%, пшениця - 9%. Посіви озимини займали третину площі [14]. Зросли посіви технічних культур: конопель, льону, тютюну. З початку XIX ст. почали масово вирощувати картоплю і конюшину. Крім зернових і технічних культур селяни вирощували багато городніх культур: капусту, ріпу, гарбузи, часник, цибулю, баштанні культури, пастернак, хрін, петрушку. Чернігівський та Стародубський повіти були головними районами посівів конопель. Чернігівський та південні повіти - тютюну. У панських маєтках з'явилися парники. Відбулися зрушення в садівництві. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти, почали застосовувати щеплення дерев. Садівництвом славилися місто Ніжин та монастирі. Зростало господарське значення тваринництва. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Чисельність її не була значною. Це пояснюється двома факторами: наявністю малої кількості пасовищ і невеликими запасами барди на гуральнях. У панських господарствах тваринництво в основному використовувалося на внутрішні потреби. Утримували в середньому 30 або трохи більше голів великої рогатої худоби, 20-70 свиней, 1500 овець. У Чернігівській губернії на 100 гектарів сільськогосподарських угідь припадало 8 волів, 7 коней, 13-15 корів, 9 свиней, 13 овець. З'явилося молочарське господарство. Важливе місце в господарському житті займало вівчарство. У лісостепових і лісових районах розводили переважно волів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 6. - Арк. 931-933.
2. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 11.
3. Російський Державний історичний архів (Санкт-Петербург). - Ф. 1350. - Оп. 56. - Спр. 138а. - Арк. 52.
4. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.). - Полтава, 1914. - С. 42.
5. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2674. - Арк. 82.
6. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 55.
7. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 34.
8. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 4-11.
9. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2002. - № 4. - С. 24-28.
10. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 5-6.

11. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 76, 79.
12. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 83, 85.
13. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 14.
14. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 9.

Ольга Дудар

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» І ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА: СПІВПРАЦЯ ОФЦІЙНОГО ВИДАННЯ ТА ОПОЗИЦІЇ

60-і рр. XIX століття були переломним етапом у житті Російської імперії. Ліквідація кріпосного права, широкомасштабні реформи місцевого самоврядування, судочинства, освіти, військової служби мали сприяти наближенню мультинаціональної імперії до розвинутих країн Європи. І, незважаючи на значну непослідовність і незавершеність, демократизація суспільного життя мала надзвичайно важливе значення.

З іншого боку, зміни не принесли позитивних зрушень у розвитку українського національного руху. Навпаки, у 1863 і 1876 роках імперська влада завдала дошкульних ударів, які значно ускладнили навіть суто культурницьку діяльність патріотичних гуртків.

У цих складних і суперечливих умовах виникали, розвивались і активно діяли громади - осередки українського національного відродження, учасники яких сприяли розвитку вітчизняної освіти і культури. Залишаючись поза політикою, громадівці, на наш погляд, створили підґрунтя для посилення визвольного руху і популяризації національних ідей. Перша громада була заснована в імперській столиці з ініціативи М.Костомарова та П.Куліша. Окрім видавничої справи (на кошти Тарновських і Г.Галагана було опубліковано поезії Т.Шевченка, повісті Марка Вовчка, твори Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, нотні записи українських народних пісень), Громада займалася просвітницькою діяльністю: протягом 1859-1862 років на Київщині було відкрито ряд недільних шкіл для селянства, де початкову освіту мали змогу отримати сотні дітей нижчих верств населення.

Великої уваги громадівці надавали підтримці розвитку української літератури. Даний напрямок діяльності було обрано не випадково: М.Костомаров зазначав, що одним із нагальних питань, які стояли перед провідними діячами українського національного руху, було завдання «захистити вмираючу під батоном московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу» [1]. Творчість була чи не єдиним засобом донести до суспільства інформацію про реальний стан справ на селі, довести право української культури на існування і поширювати заклики національного відродження.

Петербурзький гурток мусив захищати свої ідеї і від російського, і від польського тиску. М.Костомаров неодноразово у своїх публікаціях наголошував на окремішності українського народу, підкреслюючи самобутність його культури та світогляду, демократизм, волелюбність. Павло Житецький, видатний мовознавець і літературознавець, опонував російським авторам, що заперечували літературність української мови. Вчений відстоював право народу розвивати мовний потенціал для забезпечення власних потреб і доводив можливість взаємовпливу української і російської культур [2]. Підтримував соратників і П.Куліш. Характеризуючи розвиток відносин з поляками, він зазначав, що кожен, природно, захищає свої інтереси, але безглуздо заперечувати очевидні речі, як-от: самостійність і повноцінність української мови та культури.

Оскільки «Основа» і видання Петербурзької громади поширювалися по всій території імперії, полеміка, актуальні проблеми, висвітлені на сторінках літературних творів, стали предметом жвавого обговорення. Діяльність гуртка стимулювала інтелігенцію більше уваги приділяти проблемам власного народу, спрямовувати зусилля на посилення

національної свідомості, боротися за державні права українців.

І Громада у Санкт-Петербурзі, і решта організацій по всій Україні не мали чіткої структури і статуту, але діяли злагоджено і згуртовано. Не висуваючи чіткої політичної програми, вони зробили значний внесок у формування патріотизму в суспільстві, стандартизацію української мови, розвиток української літератури, етнографії, історії. І хоча форма діяльності була виключно просвітницько-культурницькою, її характер мав політичні риси: в умовах тотального контролю самодержавства українське національне відродження набуло політичної спрямованості - частіше лунали заклики боротися за національні права і територію, за демократизацію і вирішення аграрного питання [3].

Активність українців спочатку позитивно сприймалася російською інтелігенцією: столичні часописи друкували українські статті, публічні читання Т.Г.Шевченка мали успіх серед української громадськості і навіть у російської демократичної публіки, великою популярністю користувалися перекладені Тургенєвим повісті Марка Вовчка. Перший час і українці, і росіяни вважали, що спільно працюють на благо народу.

Проте поступово активізація українофілів починає турбувати імперських чиновників. У січні 1863 року спалахнуло антиросійське повстання у Польщі. Напади на російські гарнізони відбувалися і на Правобережжі, тому, хоча українці так само, як і у 1830-1831 роках залишалися осторонь заворушень, російські шовіністи використали загрозу сепаратизму для посилення тиску на українське національне відродження.

Підготовка до наступу на український рух почалася значно раніше, і, на нашу думку, повстання стало ідеальним приводом. На початку 1860-х на сторінках газети слов'янофілів «День» були надруковані статті В.Ламарського, у яких автор доводив діалектність і другорядність української мови і, відповідно, заявляв, що український народ є лише південним відгалуженням великоросійського. Подібні напади були і раніше, але з 1862 вони стали систематичними. У 1863 р. у «Русском вестнике» Анєнков прямо назвав українську мову зброєю сепаратизму [4].

Ще влітку 1862 року Олександр II наказав закрити недільні школи, оскільки діяльність їх заснували «під впливом і за участю осіб, котрі мали завданням потрясіння держави». Реальною причиною могло бути небажання викладачів користуватися офіційними підручниками з історії, де заперечувалося існування українського народу. До того ж, поширюючи освіту, недільні школи сприяли популяризації української національної ідеї.

Показовою, на наш погляд, є діяльність популярного тогочасного публіциста, редактора газети «Московские ведомости» М.Каткова. Названий сучасниками «рупором російського націоналізму», він відкрито закликав владу посилити наступ на українську культуру, підтримував тези про діалектність української мови і вважав загрозу «Малоросійського сепаратизму» на менш небезпечною, ніж польський визвольний рух. Найефективнішим засобом боротьби з ними журналіст вважав тотальну русифікацію [5].

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ П.Валуєв підписав горезвісний циркуляр, який перешкоджав поширенню українського слова і значно ускладнив діяльність лідерів вітчизняного національного руху. Цікаво, що частина російської інтелігенції підтримала рішення уряду, хоча це прямо суперечило популярним в освічених колах ліберальним ідеям. Але на початок 1860-х рр. і російська, і українська національні еліти мали оптимальні умови для здійснення націотворчих проектів. Українці традиційно більше зверталися до мовних, ментальних та етнокультурних відмінностей і пропагували федералізм та демократизацію, тоді як росіяни мали величезні ресурси - державу, освіту, засоби масової інформації [6]. Здавалося, обидві ідеї могли б мирно співіснувати. Проте імперська влада не могла допустити існування націоналізму, бо він становив постійну загрозу вибуху серед підкорених народів. Та й у разі визнання українських претензій російська інтелігенція не просто йшла на конфлікт з владою, національна ідея втрачала досить вагомні аргументи на користь «великої російської держави»: не лише істотно зменшувалася територія впливу, але не було історичних підстав використовувати тезу про «Київ - матір усіх міст руських, місце прийняття православної віри і зародження державності», зникали ідеологічні основи для конфлікту з польським визвольним рухом [7]. Визнавши український націоналізм, необхідно було визнавати і колоніальні стосунки з підкореними народами, і право інших націй на самовизначення, тому простіше і безпечніше у даному питанні виявилось підтримати дії уряду.

Під пильний нагляд влади потрапили і регіональні гуртки, які працювали в губерніях аналогічно до Києва. У Чернігові активісти гуртувалися навколо лікаря Степана Носа. Саме його квартиру Пантелеймон Куліш назвав «куреном», а господаря - «курінним отаманом». Можливо, причиною приязного ставлення Куліша було захоплення чернігівськими громадівцями, а особливо Степаном Носом, козацьким періодом історії. У «курені» збиралася місцева інтелігенція: Л.Глібов, колишній учасник Харківсько-Київського таємного товариства О.Тищинський, О.Маркович, І.Дорошенко, О.Білозерський, І.Паливода, Вульф, О.Лазаревський, І.Маслоковець. Також вони листувалися з однодумцями по всій губернії, наприклад, з І.Андрущенком із Козельця та О.Александровим із Остра [8].

Гурток опікувався відкриттям недільних шкіл та їх фінансуванням, розвитком та репертуаром театральної справи губернії. Активно обговорювалася ліквідація кріпацтва, особливо бурхливими були відгуки на селянське повстання у селі Безуглівка Ніжинського повіту.

Громадівці не просто цікавилися народним життям і культурою, місцевою історією та освітою. Майже всі вони були дописувачами «Черниговских губернских ведомостей», а протягом 1861 - 1863 рр. - «Черниговского листка». Якщо із виданням, яке редагував Глібов, усе зрозуміло, то офіційний журнал губернської влади мав би ретельніше добирати авторів. Але редактор неофіційної частини О.І.Шишацький-Ілліч, відомий український письменник та етнограф, намагався залучити місцеву аудиторію до вивчення особливостей місцевого фольклору, звичаїв, традицій та історії, до пропаганди національної культури [9]. «Ведомости» неодноразово друкували оголошення з проханням надсилати цікавий матеріал, активніше вивчати життя губернії та України. Проте надруковані статті (навіть українською мовою) не виходили за межі офіційної провладної думки. Досить часто під публікаціями про місцеві пісні, приказки, легенди, під історичними та архівними матеріалами стояв спеціальний дозвіл цензурного комітету. Та діяльність О.І.Шишацького-Ілліча, спрямована на популяризацію краєзнавчих, історичних та етнографічних досліджень, друк котрих сам по собі нагадував і стверджував існування українців як осібної нації, сприяла поширенню робіт громадівців.

Найактивнішим дописувачем видання був природно Леонід Іванович Глібов. Видатний український письменник, громадський діяч, педагог і журналіст «вперше опублікував свої байки на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» [10]. Навчаючись у Ніжинському ліцеї вищих наук князя Безбородька, він написав свої перші твори і надіслав частину до губернського видання. Починаючи з 1853 по 1860 «Ведомости» надрукували 35 байок, ліричні та публіцистичні твори Глібова.

Користувалися популярністю поезії українською мовою, проте журнал не обмежувався лише літературною сферою. У 1858 році з'явилася стаття «Стрижено! Стрижено!», де Глібов закликав читачів вивчати і зберігати народну творчість. Письменник зауважував, що «наврод чи хтось стане сумніватися у користі збирання народних приказок, прислів'їв, легенд і пісень, оскільки саме вони якнайкраще висвітлюють життя простих українців»[11]. Цікавили Глібова і прогностичні пам'ятки. І.Л.Побідаш звертає увагу на його ідею видавати всеукраїнський часопис «Ворожка». Народні спостереження Глібов виклав у статтях 1860, 1861, 1863 рр. В одній з них він помістив переклад польського сільськогосподарського календаря, доповнений місцевими прикметами: «Неточні його спостереження можуть, проте, полегшити життя людей наших» [12].

Співпраця Глібова з журналом обговорювалася в листах письменника до О.І.Шишацького-Ілліча. Редактор виступив з ініціативою надрукувати книгу байок, проте Глібов уже пообіцяв їх до Санкт-Петербурга. В подальшому спілкування велося навколо матеріалів видання, резонансних суспільних подій і літературної творчості [13].

Лідер першого покоління Чернігівської громади С. Ніс, випускник медичного факультету Київського університету, за словами Гр. Коваленка, з молодих років цікавився українською народною культурою [14]. Разом з групою однокурсників вони вбиралися у національне вбрання, вивчали фольклор, історію, збирали старовинні юридичні акти. Окремим захопленням Степана Даниловича була народна медицина.

До Чернігова лікар прибув у 1859 році. Його оселя швидко стала центром зустрічей місцевих українофілів. С. Ніс збирав кошти на україномовні видання для селян, на

придбання старовинних речей, розповсюджував патріотичну літературу, був організатором і учасником любительських театральних вистав (грав Миколу у «Наталці-Полтавці»). Незважаючи на популярність лікаря як професіонала і повагу до нього у чернігівському суспільстві, губернатор вважав його «неблагонадійним»[15].

Як зазначалося вище, Степан Ніс захоплювався козацчиною. Він відшукав і оприлюднив гетьманські універсали, дарчі грамоти та інші документи («Черниговские губернские ведомости», 1861р. №8, 14, 15, 18). Кореспондент закликав усіх читачів досліджувати і аналізувати фамільні архіви, герби і печатки. Можливо, він також був автором досліджень народної медицини (особливості лікування травами), які періодично друкувалися у журналі. Ніс не розумів скептичного ставлення до порад знахарів, оскільки вважав простих людей мудрими спостерігачами, які гарно розуміли природу.

Після цілеспрямованої антиукраїнської кампанії у проросійській пресі імперська влада розгромила громади у Полтаві та Чернігові, закрила недільні школи і заборонила друкування «Черниговского листка» [16]. Під час арешту І.Андрущенка (а він переховував нелегальну літературу у «курені») С.Ніс чинив опір, хоча ніколи не підтримував ідеї народників. У 1864 році за звинуваченням у «малоросійських тенденціях» його вислали на північ Росії до містечка Білозерськ. Там колишній громадівець пробув до 1872 року, підірвав здоров'я і втратив інтерес до боротьби. Але у пам'яті соратників він залишився небайдужим громадським діячем, етнографом і знавцем народної медицини.

Активним дописувачем видання був О.Лазаревський. Він належав до відомої української родини, члени якої підтримували зв'язки з Т.Г.Шевченком, В.Далем та іншими відомими демократами. У 1853 році у «Ведомостях» надрукували його дослідження про ніжинського полковника Василя Золотаренка та джерелознавчі матеріали з історії України. З цього часу журнал систематично публікував матеріали О.Лазаревського, присвячені переважно різним історичним питанням та етнографії [17]. І хоча історик не втручався у політику, його роботи мали велике просвітницьке і наукове значення [18].

Співпрацював з «Ведомостями» і О.Тищинський, який, за словами Т.Демченко, «міг слугувати взірцем українського діяча XIX століття»[19]. До 1863 року він займався етнографічними та краєзнавчими дослідженнями, але не просто надсилав до «Ведомостей» зібрані пісні, легенди, прислів'я і приказки, а вступав у диспути з іншими респондентами (наприклад, з О.Лазаревським і П.Єфименком) про їх регіональні особливості, значення у житті народу. Окрім того, він товаришував з В.Антоновичем, П.Чубинським, писав до «Основи», спілкувався з галичанами і фінансував закордонні україномовні видання.

Після повернення із заслання працював коректором у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» учасник Кирило-Мефодіївського товариства О.В.Маркович, відомий фольклорист і етнограф. Він зблизився з помічником редактора М.Білозерським, а пізніше налагодив товариські стосунки з іншими громадівцями. Можливо, певні матеріали, що друкувалися у виданні, були використані у збірці прислів'їв і приказок, впорядкованій пізніше М.Номисом [20]. Також респондентами «Ведомостей» у різний час виступали Г.Милорадович, П.Огієвський та інші дослідники української культури.

Коли Л.Глібов започаткував випуск «Черниговского листка», О.І.Шишацький-Ілліч дозволив періодично друкувати рекламу нової газети, її рубрики і програму. І хоча наклад «Листка» залишався невеликим, співпраця офіційного та опозиційного видання була досить цікавою.

Співпраця «Черниговских губернских ведомостей» і громадівців мала важливе значення для суспільного життя Чернігівщини. Провладне видання у своїй неофіційній частині підтримувало прагнення гуртка популяризувати народну культуру, освіту і фольклор. Діячі Громади у свою чергу збагачували власними дослідженнями публікації журналу. І хоча після 1863 року тематика статей стала дещо вужчою, не друкувалися статті українською мовою, попередній досвід свідчив про популярність етнографічних, історичних, фольклорних досліджень серед вітчизняних патріотів та їх вміння навіть під пильним контролем імперської влади.

Джерела та література:

1. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр XIX в Україні: проблеми, ідеологія. - К.: МЛП, 1999. - С. 37

2. Крип'якевич І.П. Історія України. Історія України / Відп. Ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович - Львів: Світ, 1990. - С. 26
3. Катренко А.М.; Катренко Я.А. Національно-культурне життя і політична діяльність Київської громади (60 - 90-ті рр. XIX ст.) - К., 2003. - С. 178
4. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. Т.1 - К., Наукова думка, 2004 - с.356
5. Субтельний О.Україна: історія - 3-тє вид., перероб. і доп. -К., Либідь, 1993. - с.314
6. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Вказана праця. -с.361
7. Субтельний О. Вказана праця. - С. 316
8. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Вказана праця. - С. 89
9. Глібов Л.І. Твори. В 2-х томах. Т.2-й./ Російська поезія.Драматичні твори, статті, фейлетони, театральні рецензії, листи. - К., «Наукова думка», 1974. - С. 459
10. Побідаш І.Л. Леонід Іванович Глібов: Письменник, педагог, журналіст. - К., Парламентське видавництво, 2004. - С. 55
11. Там само. - С. 57
12. Глібов Леонід. Заметки о погоде и урожае // Черниговские губернские ведомости. - 1861. - № 3. - С. 13
13. Деркач Б.А. Леонід Глібов. Життя і творчість. - К., Дніпро, 1982. - С. 16
14. Коваленко Гр. Очерки жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская Старина. Том - LXXIV, 1901 г. - Сентябрь. - С. 363
15. Там само. - С. 368
16. Грицак Я.Й. Нариси з історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. - К., Генеза, 1996. - С. 66
17. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. - К., Вид-во АН УРСР, 1958. - С. 16
18. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. - К., «Дніпро», 1969. - С. 51
19. Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX - XX ст // Українознавство, №1, 2006 - С. 58
20. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / упоряд., примітки і вступ.ст. М.М.Поляка - К., Либідь, 1993. -С. 9

Жанна Тоцька

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛВОБЕРЕЖЖЯ НА СТОРІНКАХ «ЧЕРНИГОВСКИХ ГУБЕРНСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ» (ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

У першій половині XIX ст. на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, розгорнулося цілеспрямоване вивчення місцевої історії. Краєзнавчі студії в регіоні розвивалися під впливом ідей національно-культурного відродження та методології романтизму. Зусиллями фахівців-істориків і аматорів старовини - представників дворянської та різночинної інтелігенції формувалась джерельна база регіональної історіографії, були розпочаті археологічні й фольклорно-етнографічні дослідження. Значним імпульсом для розвитку історичного краєзнавства стало видання газети «Черниговские губернские ведомости».

З липня 1837 р. було оприлюднено закон про обов'язкове видання при усіх губернських правліннях «Губернских ведомостей», які мали складатися із офіційної та неофіційної частин (остання часом називалася «Приложением»). Закон чітко визначав їх зміст, регламентував коло питань, які дозволялося висвітлювати в газеті. У неофіційній частині могли друкуватися місцеві новини, відомості про розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі, а також історичні матеріали. З 1838 р. «Губернские ведомости» почали регулярно видаватися в Чернігівській губернії.

Слід зазначити, що урядові інстанції постійно стежили за публікаціями в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей». З 1854 р. Київський цензурний комітет для попереднього вивчення вимагав усі статті «содержания исторического и вообще такие, одобрение коих может зависеть от особенных

соображений»¹. Тому історичні матеріали, опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», супроводжувались приміткою «С разрешения Киевского Цензурного комитета». За час свого існування газета переживала періоди піднесення та занепаду, які були пов'язані в першу чергу з політичною ситуацією в країні. Так, наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. у зв'язку з підготовкою та проведенням селянської реформи в газеті почали публікуватися актуальні матеріали з цього питання.

У дореформений період завершувався складний і внутрішньосуперечливий процес перетворення історичних знань у науку. У цей час зростає зацікавлення місцевих дослідників специфічними історіографічними та джерелознавчими проблемами. Пошук, опрацювання та публікація історичних документів саме в цей час остаточно увійшли до сфери діяльності істориків².

Стара Чернігівщина мала заслужену репутацію «архівного Ельдорадо». В губернському центрі зберігалися архівні фонди ліквідованих наприкінці XVIII ст. державних установ Гетьманщини та монастирів Лівобережної України. Тут же знаходився великий архів П. Рум'янцева-Задунайського та частина Генерального опису 1765 - 1769 рр. Цінні документи зберігалися в духовній консисторії та фамільних архівах. Багате зібрання рукописів та стародруків належало Чернігівській духовній семінарії³.

На початку 1850-х років, коли неофіційну частину газети редагували М. Білозерський, а потім О. Шишацький-Ілліч, вона перетворилася на своєрідну скарбницю документальних джерел. У зверненні до читачів редакція «Черниговских губернских ведомостей» з цього приводу підкресливала, що «сознавая всю важность древних актов, которые могут освятить с различных сторон былую жизнь края, одной из главных задач неофициальной части своей газеты считает издание материалов. Содействуя целям редакции, некоторые частные лица предоставляют ей свои материалы»⁴. Документальні матеріали в газеті здебільшого публікували місцеві дослідники П. Єфименко, О. Лазаревський, М. Любарський, М. Миклашевський, Г. Милорадович, С. Ніс, І. Самчевський, О. Шишацький-Ілліч, А. Страдомський та ієромонах Никодим. Значення оприлюднених ними джерел з історії Чернігівщини XVII - XIX ст. зростає з урахуванням того прикрого факту, що оригінали багатьох документів пізніше були втрачені.

Систематизуючи історичні джерела, опубліковані на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», ми використовуємо одну із поширених класифікаційних схем. Визначальним критерієм класифікації джерел є їхній характер, зміст та форма. Виходячи з цих критеріїв, умовно виділяють такі їх основні різновидності: документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні та ін.) та джерела особового походження (щоденники, спогади, листування та ін.)⁵.

Серед оприлюднених у часописі джерел найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є законодавчі акти. Специфіка джерел цього виду полягає у тім, що вони відображають історичну дійсність в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість робити висновки про політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країни або регіону.

За походженням законодавчі акти з історії Чернігівщини другої половини XVII - XVIII ст. можна поділити на дві основні групи: законодавчі акти російського царизму, що стосувалися українських земель, та законодавчі акти гетьманського уряду. Значну частину джерел законодавчого масиву, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», становлять саме царські грамоти та укази - усього близько 60 документів. Так, М. Судієнко оприлюднив у газеті грамоту Петра I Чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу від 28 жовтня 1708 р. з вимогою негайно прибути до царського обозу «для избрания по правам и вольностям своим, вольными голосами нового гетмана на место изменившего Мазепы»⁶. Згідно з указом Петра I від 16 травня 1772 р. у гетьманській столиці Глухові було створено російську урядову інституцію - Малоросійську колегію на чолі з бригадиром С. Вельяміновим, яка значною мірою перебрала на себе владні повноваження. Так, в опублікованому в газеті указі Петра I чернігівському полковнику Павлу Полуботку та генеральній старшині від 11 липня 1722 р. зазначається, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського «до избрания другого гетмана, во всем делать сообщение с бригадиром Вельяминовым»⁷.

Іншу групу джерел цього виду складають опубліковані на сторінках часопису законодавчі акти гетьманського уряду. Українська козацько-гетьманська держава, що виникла в ході Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького,

створила чимало своєрідних законодавчих і управлінських актів. Основними з них були універсали - публічно-правові акти, що видавалися гетьманами, а інколи й полковниками, представниками генеральної старшини⁸. Усього в дореформений період в газеті було опубліковано близько 60 універсалів українських гетьманів від Івана Виговського⁹ до Кирила Розумовського¹⁰, причому найчисельнішими були універсали Івана Скоропадського (24)¹¹ та Івана Мазепи (13)¹².

З універсалів, зокрема, можна почерпнути відомості про еволюцію землеволодіння. Під час Визвольної війни земельна власність польської шляхти перейшла у власність Війська Запорозького і набула статусу державних земель. Важливим джерелом права власності на землю стало пожалування земель за службу гетьманськими універсалами,¹³ а пізніше царськими указами¹⁴. Прикладом може слугувати універсал гетьмана І. Скоропадського від 22 грудня 1708 р. «о надаче маєтностей значному товарищу войсковому Тимофею Радичу...в уважение его пана Радича заслуг и того, что он от нашествия шведского немалую в субстанции своей понёс руину и убыток», опублікований у газеті О. Лазаревським¹⁵. Землі надавались козацькій старшині, українській шляхті, а також монастирям¹⁶. З'являються «рангові маєтності», пожалувані на час займання певної посади, але з середини XVIII ст. кількість рангових земель скорочується за рахунок їхньої передачі у спадкове володіння. Гетьманські універсали також підтверджували право на куплені маєтності. Так, гетьман І. Мазепа універсалом, наданим 18 червня 1703 р., підтверджував права П. Полуботка на його володіння¹⁷.

Серед гетьманських універсалів, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», слід виокремити універсали, надані міщанам, які за своєю правовою формою і ступенем відображення суті питання розділяються на універсали містам на магдебургію, конфірмаційні та оборонні. Завдяки зусиллям С. Носа у «Черниговских губернских ведомостях» за 1861 р. було надруковано цілу серію таких документів, зокрема, універсал І. Брюховецького про підтвердження прав чернігівських міщан на самоврядування за магдебурзьким правом, наданий 6 липня 1665 р.¹⁸ На сторінках газети було опубліковано також конфірмацію гетьмана Ю. Хмельницького чернігівським міщанам про захист їхніх прав, надану 7 серпня 1664 р.¹⁹ Значна кількість оборонних універсалів є показником постійного порушення козацькою старшиною міщанських прав та привілеїв. Так, в універсалі І. Виговського, наданому 16 листопада 1656 р., зазначалося, «чтоб полковник в суди не втручался и на роботизну мещан не употреблял»²⁰. Загалом, універсали гетьманів, надані містам, дозволяють визначити правове і майнове становище міщан, їхнє місце в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Крім законодавчих актів, на шпальтах газети було опубліковано й інші різновиди документальних джерел, зокрема, діловодну документацію. Так, у «Черниговских губернских ведомостях» уперше у вітчизняній історіографії повністю або у витягах були опубліковані актові книги деяких міст Північного Лівобережжя. Найбільші з них у першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право, на підставі якого було створено магістрати. Міські уряди протоколювали свої рішення в актових книгах, що є цінним джерелом для вивчення історії міст другої половини XVII - XVIII ст.²¹ Значний інтерес, зокрема, становлять «Протокули Стародубского Магистрата» 1683 і 1690 рр. З приводу їх публікації на сторінках неофіційної частини газети О. Шишацький-Ілліч зазначав: «Издание...очень интересно для изучающего прошлую жизнь местного народа, а она нигде так полно и ясно не отразилась как в юридических памятниках, которые исправно вносились в книги Ратуш и Магистратов. В 1853 году профессор Московского университета В. Лешков высказал благодарность редакции «Черниговских губернских ведомостей» за издание этого интересного памятника и советовал продолжать издание Протоколов Стародубского Магистрата»²². Магістрат як орган міського самоврядування виступав на сторінках протоколів передусім судовою установою, котра розглядала як цивільні, так і кримінальні справи, хоча останні згодом перебрав на себе полковий суд. Протоколи містили справи різного характеру, здебільшого заяви про повернення боргів, звинувачення у побоях, заперечення, взяття на поруки, договори купівлі або продажу нерухомого майна.

Як цілком слушно зауважила редакція газети, «Протокул - первое, по времени, издание о старинном местном судопроизводстве, до него - полного, ничего, не было издано. Протокул заслуживает изучения как памятник письменного народного языка,

как материал для статистики города Стародуба; а указывая на некоторые черты быта домашней жизни народа в конце XVII века, о которой почти ничего не говорят нам летописцы, он делается весьма важным источником в этнографическом отношении. Не должно забывать, что черты нравственного быта вошли сюда только тёмной стороной»²³.

Крім того, на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1854 р. О. Шишацький-Ілліч оприлюднив низку витягів з «книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской»²⁴, в яких переважно зареєстровані купчі на землю, які юридично закріплювали купівлю-продаж земельних володінь²⁵. П. Єфіменко у 1859 р. опублікував у газеті чотири витяги з «книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской», у яких йшлося про купівлю друкарем С. Ялинським протягом 1680 - 1682 рр. млина на р. Білоус неподалік від Чернігова²⁶.

Іншу велику підгрупу документальних джерел, представлених на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», складають приватно-правові акти, передусім духівниці, що являють собою унікальне джерело, яке містить відомості про побут, соціальні відносини, самобутню культуру соціально-політичної еліти²⁷. Духівниці, як правило, містили докладні реєстри майна, за котрими можна скласти уявлення про життя українського панства другої половини XVII - XVIII ст., зрозуміти його смаки та інтереси. На сторінках газети в досліджуваний період було опубліковано понад 20 духовних заповітів. Зокрема, Г. Милорадович у 1860 р. оприлюднив низку документальних джерел з історії Любецького Антоніївського монастиря, серед яких були духівниці світських та духовних осіб²⁸. Значну увагу дослідженню духівниць приділяв О. Лазаревський. У своїх «Записках об украинской старине», оприлюднених у «Черниговских губернских ведомостях», він підкреслював, що «украинец, какого звания он ни был, почти всегда оставлял духовное завещание для предотвращения споров между наследниками. Большею частью, завещания писались перед отправлением в какой-нибудь дальний поход. При составлении их присутствовало несколько свидетелей, которые заверяли собственноручными подписями подлинность завещания. Если наследники были малолетними, то назначался душеприказчик и завещание вручалось ему для хранения. В противном случае его отдавали в церковь, или монастырь, где оно и оставалось до смерти завещателя, после которой наследники получали его для дележа, оставляя в церкви, или монастыре только копию с подлинного завещания. Почти каждая духовница начиналась рассуждением о бренности человеческой жизни; для примера представляю начало духовницы Генерального Обозного Ломиковского «В немирном сём и многмятежном мире 66-й жития моего кончается год...» За подобним вступленням, починається обыкновенно подробный перечень движимого и недвижимого имущества, которое распределялось между наследниками, часто пропорционально тому уважению, которым пользовался от них завещатель. ...Завещания часто заключались целым громом проклятий на того, кто-бы дерзнул поступить вопреки воле завещателя»²⁹.

Для вивчення історичних подій та явищ велике значення мають статистичні джерела, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів. Серед описово-статистичних джерел, оприлюднених на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», важливе місце належить «Краткому топографическому описанию Новгородского Северского наместничества 1787 г.», ймовірно упорядником якого був О. Шафонський³⁰. У передмові до публікації зазначалося, що цю пам'ятку «редакции «Губернских ведомостей» случилось приобрести по смерти сына его, Григория Афанасиевича, в рукописи под заглавием: «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 г.» оно нигде не печаталось прежде»³¹. Пам'ятку було впорядковано у зв'язку з очікуваною подорожжю Катерини II в Україну та Крим у 1787 р. Один з примірників опису, напевне, вручили Катерині II під час її перебування у Новгороді-Сіверському (нині зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у фонді ВУА), а інший призначався для внутрішнього користування³². Перегляду усталених поглядів на «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» сприяли дослідження О. Коваленка та І. Петrenchенко, які дійшли висновку про значні інформаційні можливості пам'ятки і опублікували її на сторінках журналу «Сіверянський літопис»³³. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» містить відомості з історії краю, геральдики, характеристику природних умов, соціального складу населення, господарського життя регіону.

Серед джерел особового походження, що були оприлюднені на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», важливим матеріалом для вивчення місцевої історії є мемуари. Вони суттєво відрізняються не лише від документальних джерел, а й від більшості інших видів нарративних джерел та пам'яток історіографії значно вищим ступенем суб'єктивності та безпосереднім взаємозв'язком з описуваними подіями. Мемуари дозволяють пізнати менталітет людей досліджуваної епохи, відчутти її неповторний колорит³⁴. На сторінках газети було, зокрема, оприлюднено уривок із «Щоденника» генерального підскарб'я Якова Марковича про перебування імператриці Єлизавети в Україні у 1744 р.³⁵

Помітне місце серед джерел особового походження, опублікованих у «Черниговских губернских ведомостях», належить епістолярії. Так, М. Ханенко у 1852 р. вмістив на сторінках газети листи графа М.П. Рум'янцева до першого директора Новгород-Сіверської гімназії І.І. Халанського³⁶ та листування генерального хорунжого М.Д. Ханенка із сином Василем 1746 - 1752 рр.³⁷ На особливу увагу заслуговує публікація комплексу листів Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича,³⁸ яку здійснив у 1854 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» А. Страдомський. Геромонах Никодим, у свою чергу, у 1858 р. оприлюднив у газеті листи до Л. Барановича київського полковника В. Дворецького³⁹ та гетьмана Д. Многогрішного⁴⁰.

Загалом у «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період побачили світ близько 600 документів та матеріалів XVII - XVIII ст., які на сьогодні зберігають свою наукову і пізнавальну цінність. Ці публікації лягли в основу джерельної бази регіональної історіографії Північного Лівобережжя і дозволили відтворити призабуті сторінки історичного минулого регіону.

Джерела та література:

1. Міяковський В. До історії української журналістики? Цензурування «Губернських ведомостей» на Україні // Наше минуле. - 1918. - № 3. - С. 85 - 88.
2. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 7.
3. Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. - К., 1991. - С. 96.
4. Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная (далі ЧГВ). - 1853. - № 43. - С. 401.
5. Див.: Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 128.
6. ЧГВ. - 1852. - № 21. - С. 224.
7. ЧГВ. - 1858. - № 20. - С. 153 - 154.
8. Див.: Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 137.
9. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С.91.
10. Универсал гетмана Графа К. Разумовского от 10 ноября 1763 г. о назначении Петра Миклашевского в чин Подкоморного Стародубского полку // ЧГВ. - 1860. - № 9. - С. 58 - 59; Универсал гетмана Графа К. Разумовского от 7 января 1759 г. об определении Георгия Дзвонкевича сотником Белоуским // ЧГВ. - 1854. - № 8. - С. 49 - 50.
11. Универсал гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1860. - № 23. - С. 175 - 176; Универсалы гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1854. - № 20. - С. 134 - 136; Универсалы гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1854. - № 37. - С. 252 - 258.
12. Материалы для истории Южной Руси (универсалы гетмана И. Мазепы) // ЧГВ. - 1858. - № 12. - С. 96 - 98. Документы, сообщенные М.А. Миклашевским // ЧГВ. - 1860. - № 22. - С. 167 - 168.
13. Универсал гетмана И. Самуйловича на подтверждение владений (грунтов) пану Леонтию Полуботку, 1681 г. // ЧГВ. - 1861. - № 20. - С. 127 - 128.
14. Жалованная грамота царя Петра Алексеевича за верную службу Павлу Полуботку на сѣла, мельницы и др. Дана в Лебедине, 1708 г. // ЧГВ. - 1861. - № 21. - С. 135 - 137.
15. Универсал гетмана И. Скоропадского о надаче местностей знатному товарищу войсковому Тимофею Радичу, 1708 г. // ЧГВ. - 1855. - № 3. - С. 11.
16. Универсал гетмана И. Мазепы Елецкому монастырю на владение сѣлами, млинами, озѣрами и др. напротив с. Онисова на р. Десне, 1687 г. // ЧГВ. - 1858. - № 39. - С. 297 - 298.
17. Материалы // ЧГВ. - 1861. - № 20. - С. 128.
18. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С. 92.

19. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 15. - С. 97.
20. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С. 91.
21. Доманова Г. Актові книги Чернігівського магістрату // Література та культура Полісся. - Ніжин, 2002. - Вип. 21 - С. 48.
22. ЧГВ. - 1857. - № 21. - С. 175.
23. Материалы для истории местного судопроизводства. Протокол для записывания справ поточных на рок 1690 // ЧГВ. - 1852. - № 36. - С. 381. - 384.
24. Выпись с книг меских права Майдеборского ратуша Черниговского // ЧГВ. - 1854. - № 35 - 39.
25. Акты юридические // ЧГВ. - 1854. - № 36. - С. 249 - 251.
26. Юридические акты // ЧГВ. - 1859. - № 26. - С. 184.
27. Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII - XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 1998. - № 1. - С. 54.
28. Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь // ЧГВ. - 1860. - № 46. - С. 330 - 333. - № 48. - С. 346 - 348.
29. Лазаревский А. Заметки об украинской старине // ЧГВ. - 1857. - № 19. - С. 159 - 162.
30. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года // ЧГВ. - 1851. - № 45 - 47.
31. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года // ЧГВ. - 1851. - № 45. - С. 381 - 385.
32. Див.: Гринь О.В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України // Сумська старовина. -2002.- № X. - С. 218 - 224.
33. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года» / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 149 - 156.
34. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 179.
35. Выписка из дневника Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича о проезде Императрицы Елизаветы Петровны через Малороссию в 1744 г. // ЧГВ. - 1852. - № 45. - С. 507 - 509.
36. ЧГВ. - 1852. - № 12. - С. 115 - 118.
37. ЧГВ. - 1852. - № 36, 37 - 41.
38. Материалы. Письмо Л. Барановича к гетману Самуйловичу, писанное в 1672 г. // ЧГВ. - 1858. - № 38. - С. 294 - 295; Письмо Л. Барановича к Киевскому Митрополиту И. Нелюбовичу-Тукальскому, письмо Л. Барановича к гетману Дорошенку // ЧГВ. - 1858. - № 35. - С. 269 - 271; Письмо Л. Барановича к Мефодию, епископу Мстиславскому, блюстителю Киевской митрополии и два письма Л. Барановича к Царю Алексею Михайловичу // ЧГВ. - 1858. - № 27. - С. 209 - 210; Материалы. Письмо Л. Барановича к гетману Д. Многогрешному // ЧГВ. - 1858. - № 26. - С. 203 - 204; Материалы. Письмо Л. Барановича к наказному гетману Сомку, 1663 г. // - ЧГВ. - 1858. - № 25. - С. 194 - 195;
39. Материалы. - 1858. - № 25. - С. 193 - 196.
40. Материалы. - 1858. - № 27. - С. 209.

Володимир ШКВАРЧУК

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ. ЧИЇМИ РУКАМИ?..

2003 рік - чи не вперше на державному рівні - присвячений вшануванню пам'яті жертв голодомору й політичних репресій. Займатися цією темою тривалий час - зокрема й особливо голодомором - небезпечно для здоров'я. Нормальна людська психіка, при більш-менш живій уяві й не до кінця дерев'яних нервах, не витримує. Раз таке було можливим, і громи небесні не спопелили цю грішну землю чи хоча б прямих винуватців, - усе на світі здається таким хистким, непевним, ненадійним, нікчемним, безглуздом, що хоч вий. Але можна поговорити про чекістів, обминаючи жахіття, пов'язані з їхньою трудовою діяльністю, просто як про людей. Цікава ж тема: звідки вони бралися?

Зрозуміло: в пролетарській державі всі повинні були маскуватися під пролетарів. Це в Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію та її гестапо йшли виключно лавочники і торгаші, у нас такого бути не могло. Однак з різних анкет і джерел про

чекістів певного періоду (ми тут розглядатимемо переважно вищий керівний склад органів радянської держбезпеки) так і випирає: батько - прикажчик конторник, фармацевт, дрібний торговець, купець 2-ої гільдії, булочник-табельник, сировар, рахівник, власник цегельного заводу (як у братів Берманів - наркома внутрішніх справ БРСР та заступника наркома внутрішніх справ СРСР, розстріляних лише в 1939 році, хоч варто було в колісці), м'ясник, сторож, кондуктор, поштар, ювелір, бухгалтер, шапкар, рагістратор-статистик, приймальник складу, експедитор, закрійник, страхоагент, брокер, сгер, годинникар, лакей, арендатор, сортувальник, офіціант, буфетник, полотер, телеграфіст, комісіонер-посередник, ветеринар, власник галантерейної лавки, кустар-одинак, пекар, перукар-склодув, коробейник-перекупник, поліційний наглядач, маслобійник, гравер, підпачкова, самоосвіта, церковно-парафіяльна школа, сільська школа, міське училище, реальне училище, трудова школа, землемірне училище, ремісниче училище, учительська школа, педкурси, класична гімназія, земська школа, правова академія, «Талмуд-Гора», ветеринарний інститут... Проте місце роботи: хлопчик на побігеньках, рознощик посуду в трактирі, баночник на склозаводі, хлопчик у лавці, батрак, пастух, учень чи підручний слюсаря, кравця, аптекаря, шевця, перукаря, коваля, склодува, пакувальник вина, продавець, телеграфіст, писар, конторник, чорнороб, пекар, покрівельник, паяльник, завскладу, бетонник, набірник, рахівник, землекоп, страхоагент, розсильний, фармацевт, комірник, рознощик газет, кур'єр, поденщик, пакувальник галантереї в приватній лавці, прибиральник, помкухаря, сторож, піаніст, конторський розсильний, слюсар цукрофабрики, листоноша, приймальник зерна на млині, артілі інвалідів, кубовник у трактирі... Особливого потягу до плуга, верстата, кельми, відбійного молотка з тих анкет не випливає; скоріше до кращої забезпеченості, канцелярій, влади, а звідти й до маузера і нагана. Усі вони були яскраво вираженими зятими шукачами тепліших місць під сонцем.

Освіта: домашня, початкова, самоосвіта, церковно-парафіяльна школа, сільська школа, міське училище, реальне училище, трудова школа, землемірне училище, ремісниче училище, учительська школа, педкурси, класична гімназія, земська школа, правова академія, «Талмуд-Гора», ветеринарний інститут... Проте місце роботи: хлопчик на побігеньках, рознощик посуду в трактирі, баночник на склозаводі, хлопчик у лавці, батрак, пастух, учень чи підручний слюсаря, кравця, аптекаря, шевця, перукаря, коваля, склодува, пакувальник вина, продавець, телеграфіст, писар, конторник, чорнороб, пекар, покрівельник, паяльник, завскладу, бетонник, набірник, рахівник, землекоп, страхоагент, розсильний, фармацевт, комірник, рознощик газет, кур'єр, поденщик, пакувальник галантереї в приватній лавці, прибиральник, помкухаря, сторож, піаніст, конторський розсильний, слюсар цукрофабрики, листоноша, приймальник зерна на млині, артілі інвалідів, кубовник у трактирі... Особливого потягу до плуга, верстата, кельми, відбійного молотка з тих анкет не випливає; скоріше до кращої забезпеченості, канцелярій, влади, а звідти й до маузера і нагана. Усі вони були яскраво вираженими зятими шукачами тепліших місць під сонцем.

Зрештою, партія й сама в усі часи таких індивідів гостро потребувала, а вже органи ВЧК-ОДПУ-НКВС-МВС возносили декого - іноді у зовсім несподіваний спосіб - на нечувані висоти своєї піраміди. Цілком спокійним, врівноваженим, мирним, до кінця передбачуваним життям обдарувала доля уродженця Москви Нафталія Ароновича Френкеля. Закінчив будівельний технікум, до того ж у Німеччині, де освіта серйозніша, будував склади, школи і клуби в єврейських поселеннях Миколаєва і Херсона, приймав вантажі на пароплавах приватних власників України і Туреччини... У 1923 році, в 40-річному віці, спіймався на якомусь шахрайстві по відношенню до громадської чи державної установи й отримав 10 років Соловків. У ті часи в'язнів годували однаково, для зайнятості могли змусити переносити воду з ополонки в ополонку, вечорами ж у якісь групи збивалися, самодіяльністю займалися, навіть журнали випускали. Дивився Нафталій на весь той безлад і думав: це ж скільки дармової кінської сили без жодної користі пропадає! А якщо дати кожному норму, та таку, щоб пиццв, і годувати відповідно до її виконання? В середньому, кожен здатний, при найскромнішому харчуванні, витримувати такий режим місяців чотири - це ж який прибуток пролетарській державі! Обміркувавши й розробивши свій план (розум у нього працював, совість мовчала) на дванадцяти аркушах учнівського зошита, адресував його прямо Сталіну. Хазяїн цінував корисні для пролетарської справи пропозиції. Френкеля відпарили в лазні, видали нову робу й відправили літаком до столиці. Вождь мав з ним тривалу бесіду. Повернувся Френкель на Соловки не безправним зеком - великим начальником, перевіряти й обкатувати свої задумки на конкретній справі. Згодом працював у Москві, в Управлінні таборів особливого призначення, керував будівництвом Біломор-каналу, Байкало-Амурської залізниці, залізнично-дорожнім будівництвом на Далекому Сході всього Союзу, доріс до однієї з правих рук самого начальника ГУЛАГ НКВС СРСР Ізраїля Ізраїловича Плінера - з двокласним училищем за плечима, сина прокажчика, колишнього підручного на бараночному виробництві, провідника вагонів, купорщика пляшок на пивзаводі, помічника рибаків-промисловців тощо, і закінчив начальником Головного управління таборів залізнично-дорожнього будівництва НКВС-МВС СРСР. У 1947 році, в 64-річному віці, вийшов на пенсію у званні генерал-лейтенанта інженерно-технічної служби, з трьома орденами Леніна на чекістських грудях. Сталін так його цінував, що навіть написати заяву в партію не казав. Так і прожив, забуваючи «козла» в одному із московських дворів, до 77-річного віку безпартійним.

Один із стовпів радянського суспільства. Скільки мільйонів безправних зеків замордували за його метою й під його безпосереднім керівництвом - один Бог знає. Згадаймо, що до того часу в Росії виснажувати в'язнів непомірною фізичною працею за жалюгідну пайку вважалося аморальним. Декабристів змушували нагребти за день кілька тачок руди й називати це каторгою. Достоевський сам напрошувався товкти алебастр, аби хоч чимось розважитися.

Звичайно, не всі йшли до своїх чекістських висот через тюремні камери, але всі обов'язково через якесь шахрайство. Нарком внутрішніх справ СРСР Генеральний комісар держбезпеки (на синіх петлицях зірка Маршала Радянського Союзу) Генріх Григорович Ягода (Єнох Гершенович Ісгуда). Син годинникаря, гравера, аптекаря, ювеліра - він сам у цьому плутався. Закінчив екстерном 8 класів гімназії в Нижньому Новгороді. Анархіст, згодом незламний комуніст. Друкар, набірник, статистик, член бойової дружини, єфрейтор. У 1914 році вельми передбачливо і вдало одружився з Ідою Авербах - племінницею майбутнього голови ВЦВК Якова Свердлова. Партійні прізвиська «Тьомка», «Сич», «Одинокий», «Галушкін». В анкетах брехав, що з 1919 року член колегії Наркому зовнішньої торгівлі, хоч цього наркомату до 1920 року не було. Темна особа. Садист і вбивця. Засуджений до розстрілу в 1938 році, в 47-річному віці. Не реабілітований, хоч комуністи таких досі люблять.

Генеральний комісар держбезпеки Микола Іванович Єжов. Батько - наче ливарник, але з часом у своїх анкетах він його зовсім не згадував, а на слідстві зізнався лише до мами-литовки, словом, і там щось темне. Освіта: один клас початкового училища і курси марксизму-ленінізму, але вже в 32-річному віці, на посаді помічника завідувача організаційно-розподільчого відділу ЦК ВКП(б), коли йому могли видати документ, не питаючи знань. Учень слюсаря, учень кравця, безробітний, робітник заводу, робітник ліжкової фабрики, старший майстер артільної майстерні, робітник-солдат команди нестройових, робітник і член завкому склозаводу, завідувач клубу. В юності мав прізвисько «Колька-книжник», отже, любив книжки, які його, однак, нічого доброго не навчили, бо кожен бере з книжок лише своє, найближче його натурі. Це, як з кіно: один співчуває благородному шерифу, другий - чорному Ель-Койото. Розстріляний в 1940 році, в 45-річному віці. Рідним оголошували, що помер у 1942 році в місяцях позбавлення волі. У 70-х роках пустили чутку, що спочив Колька у Казані на руках лікарів-психіатрів. Невинною жертвою не вважається.

Лаврентій Павлович Берія. Цього ще не всі знають. Цікаве в його біографії те, що маючи непогану на той час освіту - Сухумське вище початкове училище, свою трудову діяльність почав усе ж таки з казначая і конторника. Це, що б не казали, все-таки характеристика. Сумісна з іншим: на жодній конкретній справі надовго не зосереджуватись, ніде собі місця не зігрівати (як селянин біля свого городу), постійно шукати способу хоч якось і чимось вивищитись, на чомусь погріти руки. Спільна риса всіх так званих професійних революціонерів (а насправді відчайдушних кар'єристів, готових на все), яких, як радять розумні люди, варто знищувати на другий день після революції. Їх і знищували - рано чи пізно. Іншої мови вони б не зрозуміли. Може не випадково певний час у радсуспільстві побутував вислів: знищити як сказаних псів. До селян, яких теж розстрілювали пачками, ця формула чомусь не клеїлась. А всіляким партійцям-чекістам-троцькістам пасувала. Щось у ній і в них таке було... Берію знищили в 54-річному віці. За чекістськими мірками - мало не довгожитель. І тут кавказцям щастить.

Спустимося на поверх нижче - на рівень наркомів внутрішніх справ союзних республік, зокрема УРСР. Які люди тут окопалися? Звідки взялися? Яку долю собі створили?

Комісар держбезпеки 1-го рангу (по-армійському - командарм 1-го рангу, трішечки нижче Маршала Радянського Союзу) Всеволод Аполлонович Балицький. Українець з Дніпропетровщини. Батько - помічник-бухгалтер патронового заводу. Освіта на подив висока: 8 класів гімназії і 3 курси юрфаку Московського університету - вільним слухачем. Також Лазаревський інститут східних мов і тифліська школа прапорщиків. Гіршого ката в Україні не було. Розстріляний у 1937 році в Москві, в 45-річному віці. Не реабілітований, значить, жодної для того й зачіпки не було. Називав себе в анкетах «русским», бо інакше його в Політбюро ЦК ВКП(б) могли не обрати.

Комісар держбезпеки 2-го рангу (по-армійському - командарм 2-го рангу Ізраїль

Мойсейович Леплевський. (У колишніх радянських анкетах було прийнято ретельно зазначити національність; деякі дослідники, зокрема російські, його й досі дотримуються; я ж від цього правила відступлю, бо як би я навіть вказав помилково, що Ізраїль Мойсейович Леплевський - українець, з селян-козаків, все одно ніхто не повірить). Батько: різальник на тютюновій фабриці (начебто, бо брехали чекісти в цьому пункті безбожно). Освіта - жодної, тобто самоосвіта. Працював у шапкарній майстерні, на аптечному складі. Службу в органах держбезпеки почав з регістратора зброї Саратовської ЧК. Виріс до начальника особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР - тобто начальника особливої таємної поліції всередині таємної поліції НКВС. Був наркомом внутрішніх справ Білорусії. В Україну його перекинули в 1932 році, якраз під голодомор. Розстріляний у 1937 році, в 42-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 3-го рангу (по-армійському командарм 3-го рангу Олександр Іванович Успенський. Росіянин. Із сім'ї сторожа-лісника в Тульській губернії. Освіта: початкове училище, 2-річне училище, 2 класи духовного училища. Був заступником коменданта Кремля з внутрішньої охорони, бачив зблизька вождів. Нарком внутрішніх справ УРСР - з січня по листопад 1938 року. Довідавшись якимось чином, що й над його головою зависли хмари, залишив на службовому столі записку: «Труп шукайте в Дніпрі», утік. Переховувався під Москвою. Заарештований у Челябінській області за орієнтировками всесоюзного розшуку. Розстріляний у 1940 році, в 48-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 3-го рангу Амаяк Захарович Кобулов. Вірменин із Тифліса. Син кравця. Освіта: п'ять класів торгової школи. Бухгалтер. В органах теж починав з рахівника. У 1938-39 роках - виконуючий обов'язки наркома ВМ УРСР. Розстріляний у 1954 році, в 48-річному віці, трохи пізніше від свого брата Богдана Захаровича Кобулова, першого заступника Берії, разом з ним і розстріляного в 1953 році, в 49-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 2-го рангу Іван Олександрович Серов. Росіянин. Син селянина-середняка з Вологодщини. Закінчив сільську школу і міську школу 2-го ступеня. Починав із завідувача хати-читальні й голови сільради. Говорити про нього двома словами - просто гріх. Яких він тільки найвищих посад не займав, у яких країнах не побував, як успішно кавказькі народи на північ виселяв, як угорське повстання душив, як блискуче КДБ і ГРУ керував, яких тільки нагород не отримувал! Траплялося, правда, що його звання Героя Радянського Союзу позбавляли, з генерала армії до генерал-майора опускали, іноземні нагороди відбирали, але загалом на своє 85-річне життя скаржитися він не міг: хоч тепер піонерам за взірць його став!

Комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Тимофійович Сергієнко. Українець з Харківщини. Батько - швець (не любили батьки комісарів за плугом чи з серпом ходити; очевидно, щось у цьому таки є). Освіта 3 класи міського парафіяльного училища. Працював учнем друкаря, учнем різальника на картонажній фабриці, підручним слюсаря, фрезерувальником, вантажником, наймитом, чорноробом, купорщиком пляшок, завкранниці горілчаного заводу. У ДПУ почав з практиканта й фельдгегеря. У 1940-1941 році на посаді начальника УНКВС Львівської області приводив до спільного знаменника галичан. Згодом - нарком ВС УРСР. При наближенні до Києва німців не забезпечив своєчасної евакуації апарату НКВС, від чого до 800 співробітників потрапили в оточення, полон, пропали безвісти. Сам, опинившись у кільці, сказав підлеглим: «Я вам тепер не нарком, робіть, що хочете». Самотужки пробрався до окупованого Харкова, відвідував родичів, відкрито появлявся в людних місцях. Після звільнення Харкова хазяйка квартири, що надала йому притулок, згинула за сумнівних обставин. Оскільки був любимчиком Берії, який зла йому не хотів, керував по війні північними таборами, мав догану від ЦК за грубе ставлення до підлеглих, ігнорування табірною політвідділу й порушення табірною режиму - любив, бачте, змушувати зеківський оркестр в урочистих випадках грати собі на радість. Звільнений з МВС у 1954 році за дискредитацію високого звання генерала. Тихо-мирно жив у Києві до 90-річного віку, не досягнувши два роки до горбачовської перебудови. Міцний був чоловік. Любив веселе життя, і воно йому вдавалося. Та й совість не заважала...

Комісар держбезпеки 3-го рангу Павло Якович Мешик. Українець із Конотопа, батько - службовець. Освіта капітальна: семирічка, ФЗУ, енергетичний інститут. З рік працював слюсарем. У 1932-33 роках - курсант Вищої школи ОДПУ СРСР. Зразу пішов по високих

посадах. Був наркомом держбезпеки УРСР в 1941 році й міністром ВС УРСР у 1953 році. У тому ж таки році розстріляний, в числі найперших посіпак Берії, в 43-річному віці. Не реабілітований. Якби не розстріл, теж, мабуть, жив би років до дев'яноста: життєвої сили в таких вистачало, та й по фотографії видно.

Ще був в Україні один комісар держбезпеки 3-го рангу - заступник міністра ВС УРСР Василь Тимофійович Іванов. Росіянин, зі Смоленщини. В анкетах батька, дрібного підрядника, називав коли селянином, коли бетонщиком. Закінчив у Москві 3-класне міське училище й 4-річну торгову школу. Працював, зрозуміло, касиром приватної крамнички, конторником, пакувальником, агентом по заготівлі продовольства. Був начальником Харківського губернського й окружного відділів ДПУ, начальником Донецького УНКВС. Заарештований у 1937 році в номері готелю «Москва». Засуджений до розстрілу «в особом порядку», тобто за списками, які підписував сам Сталін чи Молотов, у 44-річному віці.

Не всім давав тов. Сталін розгулятися!.. Тільки увійде товариш у повну силу і смак - а тут бац!.. У розквіті ж сил!.. Не реабілітований.

Несолодко доводилося й начальникам управління внутрішніх справ у Чернігові. (Із восьми більш-менш мені відомих перших двох - Двинянинова і Краукліса - розстріляли; інших відомостей про них у мене нема.

Комісар держбезпеки (рівнозначно армійському генерал-майору) Михайло Іванович Тимофеев. Цей - щасливчик. Аж дивно. Москвич, з родини робітника-металіста. Освіта: 3-річне міське училище, значно пізніше - Глухівська окружна радпартшкола, вже на посаді начальника окрвідділу ДПУ, тобто так, для анкети. Працював учнем і прикажчиком у приватних крамничках (ось де вони привчалися служити господарям), підручним слюсаря і токаря. Керував облуправлінням НКВС у Чернігові в 1934-36 роках. По-справжньому знайшов себе у виправно-трудовах таборах Півночі. Вийшов на пенсію в 1956 році - з посади начальника Головного управління таборів лісової промисловості. Ще 21 рік, до 83-річного віку, мирно проживав у Москві. Стовп радянського суспільства. Активний будівник комунізму. Вгодований, набичений, шия в комір кітеля не вміщається.

Старший майор держбезпеки (комдив по-військовому, генеральське звання) Юхим Хомич Кравець. Білорус, син чорнороба. Освіта: вище початкове училище. Працював писарем. У ВЧК - зразу в слідчі. Викривав ворогів народу в Брянську, Києві, Полтаві, Одесі, Дніпропетровську - взагалі, засиджуватися на одному місці їм не давали. У Чернігові керував зовсім мало - з грудня з 16 грудня 1936 року по 23 січня 1937 року. Заарештований у 1939 році, розстріляний у 1940-ому, в 42 роки. Звинувачення стандартні: шкідництво, теракти чи підготовка до них, участь у контрреволюційній організації. Безсумнівний ворог народу, бо не реабілітований.

Майор держбезпеки (комбриг по-військовому, перше генеральське звання) Петро Григорович Соколов-Шостак. Киянин, наче з міщан, але батька згадувати не любив, мати - кухарка по найму. Освіта: 3 класи початкової благодійної школи. Хлопчик на побігеньках, підручний прикажчика в крамниці готового плаття, безробітний, жив на випадкові заробітки, на завод чи в шахту, як належить пролетареві, не рвався. Службу другу народу почав у секретно-оперативному відділі Київської губЧК. Далі високі й найвищі посади в Тамбові, Петрограді, Вінниці, Одесі, Донецьку (якраз у 1932-33 роках). Начальник ЧОУ НКВС з 23 січня по червень 24 червня 1937 року. Через кілька місяців, в 41-річному віці, розстріляний - «в особом порядку», тобто кремлівськими списками у 1962 році реабілітований. Невинна жертва тоталітарного режиму й сталінських чекістських опричників. У часи Хрущова таких оплакували гіркими сльозами, оди, панегірики й мадригали про них складали; згодом перестали. Серед іншого, звинувачувався у нещирості до партії за те, що замаскував своє єврейське походження.

Майор держбезпеки Марк Борисович Корнев (Капелюс). З Херсонщини. Батько - кустар, дрібний торговець. Освіта: 2-річне міністерське-земське училище, однорічні вечірні загальноосвітні курси. Учень годинникаря, підручний сантехніка, робітник на складі будматеріалів, канцелярист-рахівник. Далі - партійна й комсомольська, ревтрибунальна, міліцейська, чекістська робота в Одесі, Балті, Тирасполі, Вознесенську, Миколаєві, Звенигороді, Кременчуці, Полтаві. Начальник УНКВС Молдавської АРСР. З 20 липня 1937 року по 26 лютого 1938 року - начальник ЧОУ НКВС. Немало за цей час він смертних вироків підписав українським селянам у складі «трійки»! Менше ніж півроку побув ще помічником наркома ВС Білорусії. Розстріляний 2 травня 1939 року

не дотягнувши всього шість днів до свого 39-ліття. За що боролись. Не реабілітований. Мабуть, насправді в чомусь забагато на себе брав. А тов. Сталін любив, щоб кожен знав своє місце й не висовувався. У 1950 році дружині повідомили, що помер у таборах від серцевого нападу, як належить, вигадавши дату.

Капітан держбезпеки (полковник по-армійському) Андрій Іванович Єгоров. Росіянин, син селянина-середняка з Сибірської губернії. Освіта: 3 класи реального училища, 2 класи трудової школи 2-го ступеня. Діловод повітового продкому, агент ЧК, співробітник для доручень, секретар слідчого. Плідна робота в Сизрані, Астрахані, Сталінграді вивела його до Москви - в секретно-політичний відділ у ГУДБ НКВС СРСР. Начальник ЧОУ НКВС - з 26 лютого 1938 року по 2 грудня того ж року, якихось дев'ять місяців. Тут і взяли. Дали трохи пожити. Розстріляли аж у 1941 році, в 37-річному віці. Значить, скуштував і тюрем, і таборів. Не реабілітований. І цьому не дали розгулятися.

Капітан держбезпеки Петро Павлович Дмитрієв. Донечанин, із славнозвісної Юзовки, може, молодих Хрущова і Ворошилова, на прізвисько «Володька», особисто знав. Писався українцем. З робітників. Освіта, як ні в кого: Новочеркаський політехнічний інститут, Північно-Кавказький енергетичний інститут. Чорнороб, слюсар, інженер, головний механік, головний енергетик. На зміцнення органів його кинули з посади завідувача промислово-транспортного відділу Сталінського обкому КП(б)У. Одразу начальником ЧОУ НКВС - з 8 січня 1939 року по 22 квітня 1940 року. Таку ж посаду справляв у Дніпропетровську, Чернівцях, Тернополі. Воював у військах НКВС. По війні знову на технічних посадах на виробництві. Жив до 66 років у Криму. З вигляду хворобливий. Якась нетипова біографія. І чого його в органи занесло? Воля партії?.. Адже там убивати треба було...

Капітан держбезпеки Василь Семенович Машлятин. З Північного Кавказу. Росіянин. З робітників. Освіта: 2-річна ЦПШ, 3 класи технічного училища. Підручний слюсаря, котельник, міліціонер. Потягнуло на оперативну роботу в органи - висліджувати, обшукувати, арештовувати, допитувати... Начальник ЧОУ НКДБ (чистий чекіст) - з 22 квітня 19 року по 28 березня 1941 року. Через півтора місяця по звільненні з посади чомусь помер, у 41-річному віці. Темна справа...

Варті згадки - не знаю, яким словом - найуспішніші на чекістському поприщі вихідці з колишньої Чернігівської губернії. Не марно ж вони на самий Олімп висунулися. Їхніми переміщеннями по службі найперші вожді займалися...

Комісар держбезпеки 2-го рангу Абрам Аронович Слущкий. Із с. Парафіївки Борзнянського району. Казав про батька, що залізничний кондуктор. Освіта: змішана гімназія. Учень слюсаря і конторника. Найвища посада: начальник 7-го (іноземного) відділу ГУДБ НКВС СРСР. 12 лютого 1938 року отруєний начальником УНКВС Московської області Заковським і заступником начальника 12-го (оперативної техніки) відділу ГУДБ НКВС СРСР Альохіним під час його доповіді одному із найстрашніших катів - першому на той час заступникові Берії командарму І-го рангу Михайлу Петровичу Фрінновському, невдовзі розстріляному. Посмертно виключений з партії як ворог народу. Його вбивці теж недовго затрималися на цьому світі. Леонід Михайлович Заковський (Генріх Ернестович Штубіс) - латиш, син лісника, 2 класи освіти, розстріляний у тому ж році. Михайло Сергійович Альохін (Смоляров) єврей, син купця 2-ої гільдії, 7 класів комерційного училища, розстріляний як німецький шпигун наступного року. Суворі звичаї були в тих пролетарських органах!

Комісар держбезпеки 3-го рангу (комкор по-армійському) Микола Галактіонович Миколаїв-Журід. З Конотопа. Українець. Батько - домовласник. Освіта: гімназія, юрфак Київського університету, Одеська школа прапорщиків. Працював у залізничній конторі. Найвища посада: начальник 3-го (контррозвідувального) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Заарештований у 1938-ому, розстріляний у 1940 році, в 43 роки. Не реабілітований. У часи чисток виключався з партії як інтелігент і чужий елемент.

Старший майор держбезпеки Борис Олександрович Малишев (за іншою версією - Федір-Федот Лукич Льюченко). Українець. Із села десь біля Шостки, назву якого російські джерела передають як Клишек, що потребує уточнення. Батько - робітник (ох і підозрілі оті кондуктори та робітники в глухівській сільській місцевості!). Освіта: 3 класи сільського училища, 2,5 року міського училища екстерном. Хлопчик на побігеньках у приватних осіб, робітник, конторник. В армії - писар, дезертит, начальник активної частини і агентури 12-ої армії. Великі посади в різних областях, начальник УНКВС

Іркутської області. Заарештований у 1939-ому, розстріляний у 1941 році, в 46-річному віці. Не реабілітований.

Майор держбезпеки (комбриг по-армійському) Лев Йосипович Рейхман. Із Чернігова. З родини шевця. Освіта: I клас єврейського ремісничого училища. Слюсар кустарної майстерні в Чернігові, слюсар чавунно-ливарного заводу в Києві, безробітний. Висліджував ворогів у Бузулуці, Самарі, Новоросійську, Анапі, Чернігові, Ніжині, Теофіополі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Черкасах, Києві, Вінниці, Одесі, Донецьку, Запоріжжі, Харкові. Найвища посада: начальник відділу оборонної промисловості Головного економічного управління НКВС СРСР. Заарештований у 1939 році при зміні покоління Єжова на беріївців. Розстріляний у 1940 році, в 39-річному віці.

Майор держбезпеки (комбриг по-армійському) Мойсей Алієвський Мордухович. З Прилук. Син булочника. Освіта: однорічна єврейська школа. Учень у батьковій булочній, конторник у транспортній конторі по таксировці залізничних фрахтів, підмайстер у булочній брата, завсекції обліку й розділу житла в Москві. В органах - діловод Особвідділу ВЧК, на оперативній роботі, вища посада - начальник відділу актів громадського стану НКВС СРСР. Заарештований у 1938 році, в 40-річному віці, за шкідництво, теракт, здійснення чи підготовку контрреволюційного злочину. Отримав 15 років таборів, у 1955 році звільнений. Реабілітований. Невинна жертва чекістів-булочників.

Капітан держбезпеки (полковник по-армійському) Яків Іванович Пилипенко. Українець. Із селян-бідняків с. Блистова Менського району. Дослужився до посади начальника УНКВС Могилевської області, всю війну провів у полоні, опісля перевірки, образлива недовіра, довелося піти на виробництво, добре, що хоч без кулі в потилиці обійшлося. Рідкісний невдаха.

Капітан держбезпеки Олександр Іванович Старовойт. Українець. Із с. Григорівки Конотопського повіту. Батько - колійний обхідник. Освіта: 3 класи початкової залізничної школи, ФЗУ. Чорнороб, учень слюсаря, слюсар, механік. Тривалий час працював на Чернігівщині по партійній лінії. З 1939 року (33 роки хлопцеві!) - начальник УНКВС Одеської області. Звільнений через хворобу. Відраджений у НКВС Латвії, де в 1941 році потрапив в оточення. Подальша доля невідома. Схоже на те, що не за свою справу не берись. Раз тобі призначено долею крутити хвості...

Старший лейтенант держбезпеки (майор по-армійському) Ілля Залманович Рессін із Чернігова. Син прикажчика. Освіта: 3 класи міського училища. Навальник, відкатник, поммашиніста на лісопильному заводі. В органах держбезпеки працював у Чернігові, Ніжині, Луганську, Харкові, Дніпропетровську. Опікувався армією, флотом, оборонними заводами. Нарком внутрішніх справ АРСР німців Поволжя. Заарештований в кінці Великого терору. Розстріляний у 1940 році, в 37-річному віці. Не реабілітований. Одна з найблискучіших кар'єр.

Перше, що впадає в око при ознайомленні з біографічними довідками вищого керівництва органів внутрішніх справ і держбезпеки, - підозріле соцпоходження, скромна освіта й величезна кількість страт.

Непевне, чітко не окреслене, розмите соціальне становище робить людину злою і ворожою до основної трудової маси населення, передусім до її найстійкіших, найконсервативніших груп - селян і робітників. Формальна вища освіта, без необхідної внутрішньої культури, часто надає людині зайвої, не по розуму, самовпевненості; або, якщо та освіта серйозніша, змушує розмірковувати там, де треба негайно найрішучіше діяти. Постійні кровопускання забезпечували каральним органам необхідну ротацию, очищення, омолодження, свіжу кров і малогострі зуби. Раз для себе вирішивши: «У чекіста є лише дві дороги - на підвищення або в тюрму» - Сталін, знаючи, що то за публіка й чого від неї можна чекати, своїм керівним карателям заспокоюватися на досягнутому, спочивати на лаврах, загнивати в злочинній бездіяльності не давав. Величезну 20-річну роботу по вивченню керівного складу органів НКВС і держбезпеки провели московські дослідники Н. В. Петров і К. В. Скоркин. За їх даними: якщо до 1934 року вождь ще терпів серед своїх найперших катів 8 колишніх членів Бунду і Паолей-Ціону, 7 соціалістів-революціонерів, стільки ж анархістів та 3 білих, то в 1939 році їх заступив лише один чоловік з небільшовицьким минулим - товариш Берія з його членством у партії Муссават. Так само з національностями. У 1936 році серед найвищого керівництва внутрішніх органів (повторюю, серед самої верхівки, тобто еліти з еліт)

було: 43 євреї, 33 росіяни, 9 латишів, 6 українців, 5 поляків, 4 грузини, 2 білоруси, 2 німці, 1 вірменин і 1 азербайджанець. Тут повернув Сталін поволі в кадровому питанні свою «генеральну лінію», і картина в 1941 році різко змінилася (кадри в різні роки то зменшувалися, то росли, тому загальні цифри тут не сходяться): росіян - 118, українців - 28, грузинів - 12, євреїв - 10, білорусів - 4, вірменів - 2, латишів - один, всіх інших - 0. Як і завжди, кого розстріляли, хто «вмер під час слідства» чи в таборі...

Безпристрасна суха статистика відзначає ще одне: з часом, коли малоосвічених, озлоблених, марнославних синів дрібних торговців і ремісників, що починали свою кар'єру з хлопчиків на побігеньках, поступово винищили, ще й почали надавати перевагу представникам титульної нації, в органи косяками пішли люди чимось скривджені - з неповних або так званих неблагополучних сімей, волоцюги, безпритульні, чимось закомплексовані, часто просто заздрісні, конфліктні, мстиві. З цього видно, яких людей суспільство повинно остерігатися (або належним чином дбати про кожного зокрема!), щоб не виплекати з них своїх можливих катів. Зрештою, є ще люди просто каїнової породи. А їх як не годуй!..

Наталія Слобожаніна

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Проблему розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. слід розглядати у контексті процесу усвідомлення значення локальної історії у справі освіти та виховання. У багатьох країнах Європи тоді спостерігався сплеск інтересу до історичного знання на ґрунті дослідження окремих регіонів. Я.Верменич, аналізуючи становлення краєзнавства, стверджує, що «в авангарді пошуків системи впорядкування знань про землі йшла Німеччина, де ідея малої Батьківщини з'явилась у атмосфері формування регіональної самосвідомості після об'єднання 1871 року. Місцева історія була піднята до рівня національної»¹. В Росії також з'явилися перші товариства по вивченню місцевого краю. Це були типові краєзнавчі організації, які відстоювали ідею батьківщинознавства.

На українських землях подібні товариства діяли нарізно, оскільки держава всіляко запобігала або ж ставила під контроль існування та діяльність наукових товариств, які в межах своєї компетенції займалися вивченням та описом губерній, складанням історичних, статистичних, топографічних описів краю. Так виникли своєрідні осередки краєзнавства (хоча самого поняття «краєзнавство» ще не існувало), які залучали до роботи над місцевою історією усіх аматорів старовини.

У зв'язку з новими тенденціями соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії, що окреслилися внаслідок проведення реформ другої половини ХІХ ст., помітно зростає інтерес до географії та історії краю. Як зауважив О.Коваленко, «за цих умов помітно активізувалися історико-краєзнавчі студії, коло краєзнавців розширилось, тривав пошук організаційних форм, які б дозволили об'єднати зусилля аматорів старовини»².

У 1861 році в Чернігові була заснована Громада, члени якої займалися національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю. С.Ніс, Л.Глібов, О.Тищинський, О.Білозерський видавали науково-популярну літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Після того, як у 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, поживавилася дослідницька діяльність представників Чернігівської громади в галузі краєзнавства. Представники оновленої Громади В.Варзар, О.Русов, а згодом А.Верзилов вивчали становище селянства, його звичаї, побут та культуру. Крім статистики й етнографії, чернігівські громадівці «опрацьовували археологію, історію та географію України»³

У зв'язку з необхідністю сприяння економічному розвитку регіонів у другій половині

XIX ст. проводилася робота з упорядкування історико-статистичних описів губерній. Задовольнити запити щодо збирання статистичних даних були покликані губернські статистичні комітети. Роль координаційного центру в цьому процесі виконувало статистичне відділення міністерства внутрішніх справ, у 1852 р. реорганізоване у статистичний комітет.

На Чернігівщині своєрідним центром краєзнавчих досліджень став губернський статистичний комітет, створений у 1835 р. Своім завданням комітет проголосив «повне, всебічне вивчення краю»⁴, що передбачало збирання та перевірку статистичних даних, упорядкування різноманітних описів губерній. У 1862 р. комітет видав першу «Памятную книгу Черниговской губернии», яка, крім детальних статистичних відомостей, містила дослідження з історії та етнографії Чернігівщини, а з 1866 р. почали виходити друком «Записки Черниговского губернского статистического комитета». До того ж за безпосередньої участі членів статистичного комітету щороку видавалися «Обзоры Черниговской губернии». Статистичні дані з волостей і повітів надсилали до губернського статистичного комітету, де вони проходили детальну перевірку і друкувались у вигляді статистичних таблиць за спеціальною формою⁵ в «Приложениях ко Всепогоданнейшему отчету начальника Черниговской губернии»⁶.

Одним з найактивніших співробітників комітету став О.Лазаревський, який протягом кількох років обіймав посаду його секретаря. Діяльність О.Лазаревського була тісно пов'язана з Північним Лівобережжям, де він жив протягом 1861 - 1868 рр. у Чернігові, а у 1874 - 1879 рр. у Ніжині. З метою організації системних історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині він разом з О.Марковичем та С.Носом планував заснувати у Чернігові історичне товариство. У 1862 р. вони звернулися до місцевої адміністрації за дозволом, але клопотання було відхилено.

О.Лазаревський був одним з фундаторів історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині. В «Журнале заседаний Черниговского губернского статистического комитета» за 1863 - 1866 рр. вміщено підготовлені О.Лазаревським програмні документи історико-краєзнавчих досліджень, як- от: «О собирании сведений для изучения крестьянского быта в экономическом отношении», «Доклад о способе проведения однодневной переписи (жителей городов Черниговской губернии)». Втім, реалізувати широку програму вивчення Чернігівщини істориком так і не вдалося. З місць були одержані лише поодинокі відповіді на надіслані анкети. Місцевим дослідникам також неабияк прислужилися ще дві програми обстежень, підготовлені О.Лазаревським. Складена ним «Записка об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении» визначала принципи вивчення краю, особливостей мови, звичаїв, побуту місцевого населення. «Программа для описания сел и местечек», що складалася з 20 пунктів, дала можливість отримати відомості про населені пункти Лівобережної України. Матеріали, які надходили з місць, частково були оприлюднені на сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета».

Опубліковані 1868 р. у Чернігові праці О.Лазаревського «Очерк старейших дворянских родов Черниговской губернии» і «Села Конопотского уезда» були побудовані на основі матеріалів архівів Чернігова, в яких на тоді зберігалися справи центральних адміністративних установ доби Гетьманщини другої половини XVII - XVIII ст.

Після того, як О.Лазаревський виїхав з Чернігова, в останній чверті XIX ст. губернський статистичний комітет дещо звужив масштаби своєї діяльності й обмежився щорічною публікацією «Календарей Черниговской губернии» та «Черниговских памяток», що містили, крім статистичних відомостей, окремі статті та замітки з місцевої історії.

У даному контексті заслуговує на увагу упорядник перших трьох випусків «Календаря Черниговской губернии» К.Корвін - Піотровський, який у 1885 р. обійняв посаду старшого чиновника з особливих доручень при чернігівському губернаторі, а 1886 р. - секретаря губернського статистичного комітету. К.Корвін-Піотровський цікавився місцевою історією та етнографією і у 1887 р. окремою книгою видав «Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии»⁷.

З 1862 р. у центрі наукового життя Чернігова опинився архієпископ Філарет Гумілевський, який після висвячення на місцеву кафедру брав безпосередню участь у роботі Чернігівського губернського статистичного комітету. Проте головну увагу він

зосередив на розвитку церковно-історичних студій. З ініціативи архієпископа Філарета при Троїцько-Іллінському монастирі відновили друкарню й започаткували видання часопису «Черниговские епархиальные известия». Значна частина публікацій у неофіційній частині часопису належала Філарету. Крім статей на богословську тематику, він оприлюднив близько 60 розвідок церковної історії Чернігівщини, етнографії, генеалогії⁸. У своїх наукових працях Філарет використовував літописи та величезний за своїм обсягом матеріал з церковних архівів. Він запровадив до наукового обігу низку нововиявлених джерел з історії Чернігівської єпархії (синодик Антоніївського Любецького монастиря, «Сказание» про князя Михайла Чернігівського з книгозбірні Глухівського Петропавлівського монастиря, листи чернігівських архієреїв Л. Барановича, Ф. Углицького, А. Стаховського). Одним з перших серед духовних істориків він залучив різноманітні археологічні джерела. Зокрема, на території Чернігово-Сіверщини Філаретом враховано близько 30 літописних топонімів, зібрано відомості про 58 городищ. Отже, саме з діяльністю Філарета пов'язаний новий етап у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині, а його наукова спадщина і на сьогодні не втратила свого наукового значення.

Неабияким поштовхом до розгортання регіональних досліджень у Російській імперії стали реформи в галузі місцевого самоврядування, передусім земська (1864) та міська (1870). Новостворені земства розгорнули роботу з економічного та соціального обстеження селянського господарства. Цю функцію виконувало статистичне відділення (бюро) Чернігівської губерньської земської управи, яке функціонувало протягом 1876 - 1878 та 1881 - 1886 рр. Земські статистики В. Варзар, П. Червінський, М. Константинович, О. Русов створили новий джерельний масив для соціально-економічних та історичних досліджень. Вони широко практикували експедиційні обстеження, усні опитування населення за спеціальними формулярами, проводили подвірні переписи та різноманітні вибіркові дослідження.

Не дивно, що на території Чернігівської губернії земські статистичні установи перетворилися в осередки краєзнавчого руху. Особливе значення мали багатотомні серійні видання - «Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии» та «Материалы по оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии». Констатуючи складне економічне становище населення Чернігівщини у другій половині XIX ст., дослідники шукали його першопричини в історичному минулому. Вони звернули увагу на Генеральний або Рум'янцевський опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр., частина матеріалів якого на той час зберігалась у Чернігові. Ретельно опрацьовані та систематизовані матеріали Рум'янцевського опису були вміщені у додатках до деяких томів «Материалов для оценки земельных угодий Черниговской губернии». Серед земських статистиків варто згадати О. Шликевича, який розробив першу в земській статистиці комбінаційну таблицю, на підставі котрої у 1882 р. було опрацьовано матеріали подвірного перепису Козелецького повіту⁹. Земська статистика стимулювала створення нового жанру регіональних досліджень, в яких аналіз тогочасного стану соціально-економічних процесів спирався на історичне підґрунтя. Їх методологічну основу становив історизм, що передбачав пошук причин політичного та економічного становища в минулому. Специфіку викладу визначали порівняльні дані, ґрунтовані, з одного боку, на джерельному масиві попередніх століть, а з іншого - на цифрових показниках, одержаних за допомогою обстежень регіонів та анкетування різних прошарків населення.

Типовим прикладом такого роду праць можуть бути наукові розвідки одного з фундаторів української земської статистики О. Русова. Увійшовши у 1876 р. до складу статбюро, він розпочав докладне вивчення становища землеробства в губернії на основі географічного (описового) методу, що передбачав групування даних не лише за соціальними станами, але й у територіальному вимірі¹⁰.

Досліджуючи за таким принципом Довжицьку волость Чернігівського повіту, О. Русов порівнював дані власного обстеження з результатами Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр. і дійшов висновку, що за останні сто років добробут мешканців погіршився.

Зважаючи на причетність чернігівських статистиків до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії, губерньська адміністрація зрештою прийняла рішення про закриття статистичного відділення, яке

було відновлено вже у ХХ ст. Це змусило фахівців, які мали відношення до краєзнавчих досліджень, шукати інших способів, аби згуртуватись для подальшої науково-дослідницької роботи.

Певні можливості для реалізації творчих задумів краєзнавців створювала місцева преса. Навколо газет та журналів гуртувалися представники місцевої прогресивної інтелігенції - науковці, письменники, громадські діячі, які всіляко сприяли розвитку історичного краєзнавства. В.Афіані стверджує, що роль періодичних видань у розвитку краєзнавства за своїм значенням можна порівняти хіба що з краєзнавчими товариствами. Преса здійснювала зв'язок між членами наукових товариств та пересічними дописувачами, а також виконувала функції координатора вивчення історії місцевими дослідниками.

Офіційним органом місцевої адміністрації вважались «Черниговские губернские ведомости» (1838 - 1918 рр.), що складалася з двох частин: офіційної, в якій друкувались урядові постанови та розпорядження місцевої влади, і неофіційної, на сторінках якої висвітлювались не лише місцеві новини, а й оприлюднювались статті з історії, етнографії, економіки, різноманітні краєзнавчі розвідки. Значення «Черниговских губернских ведомостей» як джерела для дослідження краєзнавчого руху на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. ще не поціноване належним чином.

Відомості з історії краю групувалися під рубриками «Матеріали для місцевої історії», «Матеріали і статті з історії Чернігівської єпархії», «Юридичні акти ХVІІІ ст.», «Матеріали для історико - статистичного опису Чернігівської губернії»¹¹. Втім, ці рубрики не були постійними і повсякчас змінювали свої назви. Характер публікацій залежав від політичного курсу уряду, тиску цензури, уподобань редактора і співробітників.

Значну цінність мають оприлюднені в «Черниговских губернских ведомостях» актові книги магістратів і ратуш ХVІІ - ХVІІІ ст., вивчення яких дає можливість дослідити різні сторони міського життя, судочинство, розвиток ремесла і торгівлі, міське землевладіння, соціальні конфлікти. На сторінках часопису були надруковані витяги з актових книг Чернігова, Ніжина, Стародуба, Батурина, Козельця, Остра.

У 1861 р. побачили світ перші номери «Черниговских епархиальных известий». У неофіційній частині тижневика, заснованого архієпископом Філаретом Гумілевським, систематично з'являлися публікації з церковного краєзнавства. Нариси з історії окремих монастирів та церков оприлюднювали Філарет Гумілевський, А.Хойнацький, О.Єфимов, А.Страдомський, Т.Стефановський.

Значну увагу автори «Черниговских епархиальных известий» приділяли діяльності місцевих архієпископів, причому особливою популярністю у краєзнавців користувалася небуденна постать Феодосія Углицького, якому присвятили свої розвідки О.Ханенко, Г.Бородулін, О.Єфимов.

Помітне місце серед історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Черниговских епархиальных известий» належало студіям з історії Чернігівського колегіуму та його правонаступниці Чернігівської духовної семінарії. Її плідно й послідовно розробляли А.Страдомський, М.Докучаєв, Л.Білоусович, М.Лілеєв, П.Добровольський, Д.Скворцов.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих студій відіграла газета «Черниговский листок» (1891 - 1863), заснована Л.Глібовим. Незважаючи на те, що «Черниговский листок» вважали щотижневиком, виходив він вкрай нерегулярно. Протягом трьох років існування редакція спромоглася видати 61 номер газети, оскільки постійно відчувала «брак коштів та співробітників»¹². «Черниговский листок» вважається своєрідним літописом тогочасної Чернігівщини. Головне завдання газети полягало у «всестороннем і беспристрастном исследовании края и южнорусского народа и уразумение его потребностей»¹³. Постійними авторами тижневика були О. Лазаревський, І. Андрущенко, С. Ніс, П. Куліш, О. Маркович, Номис (М. Симонов), П. Єфименко.

Історико-краєзнавча тематика знайшла широке відображення на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» (1869 - 1915). Протягом першого десятиліття на його сторінках публікувалися лише офіційні земські матеріали. З 1877 р. натомість з'явилися цікаві історико-краєзнавчі статті. Їхня поява була пов'язана з діяльністю П.Червінського, В.Варзара, О.Шликевича, О.Русова, які публікували в «Земском сборнике» матеріали з історії, археології та етнографії. Значне місце на сторінках часопису відводилося біографічним нарисам про діячів культури, життя та

діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною.

Розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у XIX ст. значною мірою прислужилися колекціонери та збирачі старожитностей. Держава майже не опікувалася питанням охорони пам'яток старовини, створенням музейних та архівних закладів. Незважаючи на те, що з середини 20-х рр. XIX ст. в Російській імперії видаються укази, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, ситуація не покращилась: «як губернатори, так і губернські статистичні комітети мали займатись по можливості» охороною пам'яток¹⁴. Таким чином, вирішення проблем збереження історико-культурної спадщини залежало від ініціативи приватних осіб, наукових товариств, громадських організацій та органів місцевого самоврядування.

У другій половині XIX ст. у регіоні внаслідок діяльності місцевих меценатів та колекціонерів сформувалися зібрання Тарновських у Качанівці, Галаганів у Сокиринцях. Недарма О. Лазаревський у пошуках джерел для власних краєзнавчих розвідок неодноразово звертав увагу на колекцію Г. Галагана. Неабияке враження на дослідника справляло і зібрання старожитностей В.Тарновського. Під час перебування у Качанівці в 1888 р. він залишив у альбомі такий запис: «Восхищался коллекцией и с тревогою думал о ее будущем...»¹⁵. Особливого значення набували фамільні архіви, що склалися з рукописних та друківаних матеріалів. Із покоління в покоління передавалися окремі документи та рукописні збірники з метою довести привілеї родини, права на володіння землею та ін. У XIX ст. збирання письмових пам'яток стало помітним явищем у науковому і культурному житті. Тематична спрямованість документальних зібрань була зумовлена особистими уподобаннями власників. Зазвичай поштовхом до збиральницької діяльності було знайомство з родинними архівами. Саме вони становили основу більшості документальних колекцій. Вже з середини XIX ст. фамільні архіви починають розглядатись не лише під кутом зору прагматичних родинних інтересів, а викликають інтерес з боку науковців, дослідників, краєзнавців. Отож документи з фамільних архівів Милорадовичів, Марковичів, Ханенків, Судієнків починають друкуватися в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей».

На особливу увагу заслуговує зібрання документів Г.Милорадовича. До складу зібрання входили фамільні архіви Милорадовичів, Полуботків, Туманських. Неабияке наукове значення мали добірка царських грамот і гетьманських універсалів XVII - XVIII ст., господарські та фінансові документи, духівниці. Частина свого зібрання Г.Милорадович запровадив у науковий обіг у часописах та окремими виданнями¹⁶.

Відомий колекціонер М.Судієнко залишив своїм нащадкам значну за обсягом і змістом історичну бібліотеку та зібрання документів XVII - XIX ст. В його архіві були зібрані документи Генеральної військової канцелярії, гетьманські універсали й численний епістолярій.

У цілому тематична та хронологічна обмеженість праць місцевих дослідників зазначеної доби не дозволила їм створити узагальненої праці з історії Чернігівщини. На розгортанні краєзнавчого руху негативно позначилась відсутність єдиного координаційного центру. Та, незважаючи на ці викликані часом недоліки, саме в другій половині XIX ст. були створені умови для організаційного оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині.

Реалії сьогодення історичної науки вимагають створення праць масштабу «Історії міст та сіл» в оновленому вигляді. Це, у свою чергу, вимагає концентрації зусиль науковців, подальшого пошуку і нагромадження відомостей про малодосліджені сторінки історії краю. Звернення до проблеми розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. зумовлене необхідністю критичного засвоєння та використання нагромадженого досвіду і доробку краєзнавців минулого.

Джерела та література:

1. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К., 2003. - С. 32.
2. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині XIX ст. // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 237
3. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX - початку XX століття: історіографічний аспект.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1996. - С. 17.

4. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Назв. праця. - С. 237.
5. ДАЧО. - Ф. 154. - Оп. 1. - Спр. 5. - 59 арк.
6. Приложение ко Всеподданнейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1880 год.- Б. м., б. р. - 30 с.
7. Корвин - Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887.
8. Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття // Україна і Росія у панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 188.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 270.
10. Рахно О.Я. Олександр Олександрович Русов: Біобібліографічний покажчик. - Чернігів, 2004. - С. 7 - 8.
11. Швидько Г.К., Чеботок С.С. Історичне краєзнавство на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 239.
12. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861 - 1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 448.
13. Там само. - С. 450.
14. Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті - 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1999. - С. 12.
15. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. - Чернігів, 2002. - Вип. 2. - С. 19.
16. Коваленко О.Б. З історії колекціонування писемних пам'яток на Чернігово-Сіверщині / Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С. 85.

